

Σύγχρονες Σολωμικές Μελέτες

(1964 και εξής)

Κριτική επισκόπηση

*Για ποιό λόγο δεν τα τέλειωνε τα έργα
του και πάντα τα έγραφε, όπως ιστορεί
ο Πολυλάς, και ποτέ του δεν τα
έγραψε;*

(Κ. Βάρναλης)

Εισαγωγή

Δύο είναι οι στόχοι της παρούσας εργασίας: κατ' αρχήν ένας (μη εξαντλητικός) απολογισμός - που σε αρκετές περιπτώσεις έχει και αξιολογικό χαρακτήρα - των δεδομένων, τα οποία διαθέτουμε στα πλαίσια των σολωμικών ερευνών από το 1964, όταν εκδίδονται τα *Αυτόγραφα Έργα*¹ του Διονυσίου Σολωμού από τον Α.Πολίτη (ένα δεύτερο όριο αποτελεί ο κριτικός απολογισμός του Μ.Χατζηγιακουμή,

Η πρώτη μορφή της εργασίας αυτής ανακοινώθηκε στη Συνάντηση στη Ζάκυνθο για τα Νεοελληνικά Γράμματα: "Διονύσιος Σολωμός (1798 - 1857)", (Ζάκυνθος 10-12/7/1988), που οργάνωσε η Διεύθυνση Γραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Σύγχρονα σολωμικά προβλήματα, που δημοσιεύεται το 1969²), μέχρι σήμερα³ παράλληλα, η επισήμανση των ερευνητικών κατευθύνσεων και τάσεων που διαμορφώνονται, καθώς και των ιδιαίτερων απαιτήσεων και στόχων τους⁴.

Ένα είδος χαρτογράφησης των προβλημάτων που αφορούσαν στην έρευνα γύρω στο έργο του Σολωμού επιχειρείται για πρώτη φορά συστηματικά το 1948 από τον Γ.Θ.Ζώρα στο άρθρο του "Δια να γνωρίσωμεν τον Σολωμόν"⁵ (αργότερα δημοσιεύθηκε με τον τίτλο: "Σολωμός και σολωμικά μελέται" στα *Επτανησιακά μελετήματα*⁶)· ο απολογισμός αυτός οριοθετείται άμεσα από τον εορτασμό των εκατόν πενήντα χρόνων από τη γέννηση του Σολωμού και έμμεσα από την κυκλοφορία του πρώτου τόμου των *Απάντων* (έκδοση Α. Πολίτη)⁷.

Ο Γ.Θ.Ζώρας υπογραμίζει την ανάγκη: "να απαλλάξωμεν τον Σολωμόν από τον φόρτον των ανεκδοτολογιών και από τον μύθον [...] να αναλάβωμεν συστηματικήν και επιστημονικήν εργασίαν, χρησιμοποιούντες αυστηρώς την φιλολογικήν μεθοδον", για να καταλήξει: "Εν εναντία περιπτώσει θα συνεχισθή η σημερινή αβεβαιότης, η παρεξήγησις, η παρερμηνεία"⁸. Διακρίνει εννέα τομείς έρευνας και τα αντίστοιχα προβλήματα, ήτοι: Βιογραφία - Γλώσσα - Στιχουργία - Μελέτη "εσωτερικών στοιχείων" της ποίησης του Σολωμού - Επιδράσεις - Μελέτη των ιδεών του Σολωμού - Φιλολογική ανάλυση της ποιητικής του εργασίας - Εκδοτικά ζητήματα - Φιλολογική και αισθητική ανάλυση του έργου του.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1957, ο Α. Πολίτης με αφορμή τα εκατό χρόνια από το θάνατο του ποιητή, τονίζει την απόφαση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης να πραγματοποιήσει την έκδοση των *Αυτόγραφων Έργων* του Σολωμού, ανταποκρινόμενο στο αίτημα της εποχής

για "την άρτια, την ακριβή, την όσο γίνεται αντικειμενική γνώση"⁹ του έργου του ποιητή· η έκδοση αυτή κατά συνέπεια θα αποτελούσε: "αφορητή και αφετηρία για καινούριες μελέτες και έρευνες και εκδόσεις και δημοσιεύματα, που θα μας φέρουν πιο κοντά στο κέντρο, πιο κοντά στη ζωή και το έργο του ποιητή, θα μας ερμηνεύσουν καλύτερα το πιο ακριβό που μας άφησε, την ποίησή του"¹⁰.

Στην εργασία του Μ. Χατζηγιακουμή, που αναφέρθηκε παραπάνω, εξετάζονται κυρίως τα δεδομένα της σολωμικής έρευνας για την περίοδο 1959-1969, που ήσαν αρκετά ισχνά· συνοψίζονται ακόμα τα σχετικά δεδομένα των προηγούμενων ετών με βάση την ακόλουθη διάκριση σε δύο περιόδους: α'. 1857 έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, με κεντρικό σημείο αναφοράς όχι το έργο αλλά το πρόσωπο του ποιητή - η βασική εξαίρεση ήταν, κατά τον Μ. Χατζηγιακουμή, ο Γ. Αποστολάκης και β'. από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα έως το 1957. Ο μικρός αριθμός δημοσιεύματων της δεκαετίας 1959-1969 συνδέεται με την αλλαγή των ευρύτερων αισθητικών προτιμήσεων της περιόδου: "Το ενδιαφέρον της κριτικής για τον ποιητή κορυφώθηκε, σαν είδος έσχατης αναλαμπής, την εποχή του εορτασμού για τα εκατό χρόνια από το θάνατο (1857-1957). Στη μετέπειτα περίοδο επέρχεται η κάμψη. Έχει κανείς την εντύπωση πως πήγε να επανέλθει η σιωπή της αντιστοιχίας πεντηκονταετίας του περασμένου αιώνα. Η μείωση του κριτικού ενδιαφέροντος ακολουθεί την παράλληλη στροφή των νέων ποιητικών τάσεων. Οι εντελώς σύγχρονες αισθητικές προτιμήσεις και το διάφορο ιστορικό αντίκρουσμα του εθνικού παρελθόντος έχουν οδηγήσει, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, έξω από το ποιητικό κλίμα του Σολωμού [...] Η νέα πραγματικότητα αναζήτησε νέα ποιητικά σύμβολα που εκφράζουν ένα κλίμα περισσότερο οικείο. Έτσι, κατέφυγε με κάποια μονομέρεια, σε

"αμεσώτερους" ποιητές : στην τραγική γυμνότητα του Καβάφη και στη μυστική, αινιγματική οδύνη του Σεφέρη"¹¹.

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κάμψη αυτή δεν ήταν ανεξάρτητη από την κρισιμότερη "στιγμή" των σολωμικών ερευνών, φυσικά μετά τα *Ευρισκόμενα* του Πολυλά (1859), την έκδοση δηλαδή των *Αυτογράφων Έργων* : τα χρονικά περιθώρια από το 1964 μέχρι το 1968 ήσαν μικρά ώστε να φανεί με ευκρίνεια το στίγμα της νέας περιόδου για τις σολωμικές έρευνες· που θα είχαν πλέον σημείο αναφοράς τα *Αυτόγραφα Έργα* - το επιστημονικό ενδιαφέρον για το έργο του Σολωμού ακολουθεί έκτοτε ανοδικούς ρυθμούς.

Ο Μ. Χατζηγιακουμής επισημαίνει τα βασικότερα σολωμικά προβλήματα που είναι: το εκδοτικό (: αναφέρεται στο σχεδιασμένο από τον Λ. Πολίτη τρίτο τόμο των *Αυτογράφων Έργων*), η βιβλιογραφία (: προτείνει να είναι ενιαία και "κριτική"), οι πηγές (: επισημαίνει τέσσερις άξονες : Αρχαιότητα - Αγία Γραφή - Νεοελληνικό πνεύμα - Ευρώπη), η βιογραφία και το ερμηνευτικό, βάσει ενός σχήματος, σύμφωνα με το οποίο η φιλολογική έρευνα θα εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για την κατανόηση και ερμηνεία του έργου του Σολωμού. Η υπογράμμιση των προϋποθέσεων αυτών (: φιλολογικές - γραμματολογικές βάσεις) συνδέεται κυρίως με τον εκδοτικό τομέα¹², όπου και διατυπώνεται μια διαμετρικά αντίθετη άποψη από αυτήν του Λ. Πολίτη σχετικά με τη χρησιμότητα των *Αυτογράφων*. Το σχήμα όμως των προϋποθέσεων θα λέγαμε ότι αλλάζει προσανατολισμό κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και εξής, ως προς τις σχέσεις φιλολογικών - γραμματολογικών μελετών και ερμηνευτικών ευρύτερα προσεγγίσεων (χωρίς βέβαια να λησμονούμε ότι η σολωμική βιβλιογραφία παραμένει κρίσιμο ζητούμενο). Η έκδοση των *Αυτογράφων* επέβαλε με τον τρόπο της,

αναδεικνύοντας δηλαδή το σολωμικό έργο “εν προόδω” και τους συναφείς μηχανισμούς παραγωγής σημασίας, την πολύπλευρη και συνδυαστική προσέγγιση των κειμένων του Σολωμού· μετέθεσε, θα λέγαμε, το ενδιαφέρον των σολωμικών ερευνών από τον κάθετο άξονα (: από τις φιλολογικές - γραμματολογικές δηλαδή προϋποθέσεις στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις) στον οριζόντιο (: άρση του ιεραρχικού σχήματος των προϋποθέσεων). Σ’ αυτό το πλαίσιο συντονίστηκε κυρίως η έρευνα και ο προβληματισμός γύρω στην θεωρία της λογοτεχνίας και τις σύγχρονες μεθόδους ανάλυσης και μελέτης των λογοτεχνικών κειμένων, η στροφή με άλλα λόγια προς την ενδοκειμενικότητα, την ιδιαίτερη οργάνωση των κειμενικών στοιχείων (: δομικές - ποιητική/ αφηγηματολογία - και σημειωτικές προσεγγίσεις), και την ερμηνευτική της διάσταση. Η έρευνα υπήρξε αποτελεσματική προς την κατεύθυνση αυτή, διανοίγοντας ένα ευρύτατο πεδίο για μελλοντικές συμβολές, ιδιαίτερα σε επίπεδο διδακτορικών διατριβών και μονογραφιών¹³.

Στα πλαίσια λοιπόν αυτής της κριτικής επισκόπησης θα ακολουθήσουμε την παρακάτω τετραμερή διάκριση για τις σολωμικές μελέτες : α’. εκδόσεις, β’. φιλολογικές μελέτες, γ’. μελέτες συγκριτικής φιλολογίας και δ’. ερμηνευτικές ευρύτερα μελέτες : δομικές και σημειωτικές προσεγγίσεις αφ’ ενός, φιλοσοφικού - αισθητικού, ψυχαναλυτικού και πολιτικού - ιδεολογικού περιεχομένου προσεγγίσεις αφ’ ετέρου.

Α’ Εκδόσεις

Τα πολλαπλά εκδοτικά προβλήματα των κειμένων του Σολωμού που προκάλεσαν κυρίως από το 1935 και για τριάντα περίπου χρόνια, έντονες φιλολογικές διαμάχες¹⁴, τέθηκαν στις πραγματικές τους διαστάσεις με τη θεμελιακή έκδοση των *Αυτογράφων*. Η αναγγελία

ωστόσο του Α. Πολίτη (*Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Β’, σ.η’) ότι ετοίμαζε έναν τρίτο τόμο, στον οποίο θα παρουσίαζε “εμφανεστερα τα διαδοχικά κάθε φορά στάδια επεξεργασίας” (ό.π.) για τα σολωμικά κείμενα, προκάλεσε ορισμένες αντιρρήσεις. Συγκεκριμένα, ο Μ. Χατζηγιακουμής¹⁵ αμφισβήτησε τη σκοπιμότητα αυτού του τόμου που αποτελούσε κατά τον Α. Πολίτη μια φιλολογικότερη, όχι πάντως κριτική έκδοση, υποστηρίζοντας την ανάγκη μιας “οριστικής”, δηλαδή κριτικής - με την τεχνική σημασία του όρου - έκδοσης του σολωμικού έργου. Σ’ αυτή την προοπτική ο Μ. Χατζηγιακουμής θεωρούσε ότι η έκδοση του Πολυλά θα είχε καθοδηγητικό, στην πράξη όμως φαίνεται κατ’ εξοχήν ρυθμιστικό, ρόλο¹⁶.

Η βασική επιφύλαξη του Α. Πολίτη για την “οριστική” έκδοση βασιζόταν στο γεγονός ότι έπρεπε να προηγηθεί η παρουσίαση της συνθετικής επεξεργασίας του υλικού από τον Σολωμό· αυτό θα επιτυγχανόταν με τον τρίτο τόμο των *Αυτογράφων Έργων*, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον να επιτευχθεί με την τυπογραφική μεταγραφή του δεύτερου τόμου¹⁷.

Η Ελένη Τσαντσάνογλου από την πλευρά της, ελέγχοντας τις αντιρρήσεις του Μ. Χατζηγιακουμής, επεσήμανε ότι αυτός ο τρίτος τόμος που δεν θα μπορούσε βεβαίως να επιλύσει όλα τα ακανθώδη εκδοτικά προβλήματα των κειμένων του Σολωμού, θα διευκόλυνε τις μελλοντικές εκδόσεις με έγκυρο και αντικειμενικό τρόπο, αφού ο καταρτισμός του κειμένου θα συνδεόταν άρρηκτα με τα ίδια τα δεδομένα των χειρογράφων και όχι με “συνθετικές” απόπειρες αποκατάστασης του “ιδεώδους κειμένου”¹⁸.

Η κριτική ανασύνθεση του υλικού των χειρογράφων, η “οριστική” έκδοση, σχεδιαζόταν λοιπόν ισορροπημένα: “η σύνθεση του

Πολυλά δε θα χάσει ποτέ την αξία της· είναι ανεκτίμητη και αναντικατάστατη. Κι έπειτα με τον καιρό θα προχωρήσουμε ίσως προς μια καινούρια σύνθεση. Η σύνθεση όμως αυτή δεν μπορεί να είναι έργο ενός ανθρώπου - θα λέγα ούτε και το έργο μιας γενιάς. Πρέπει πρώτα να γίνουν γνωστά τα χειρόγραφα, να τεθούν τα προβλήματα, να προταθούν λύσεις, ν' απορριφθούν, να συζητηθούν, να ξανασυζητηθούν"¹⁹. στηρίζονταν όμως σε μια δυναμική θεώρηση των πραγμάτων, ιδίως ως προς την αξιολόγηση της σύνθεσης του Πολυλά²⁰. Οι ανάγκες αντιμετώπισης του χαώδους χειρογράφου υλικού επέβαλλαν, ήδη από το 1938²¹ άλλου τύπου προτεραιότητες από αυτές που αντιμετώπισε ο Πολυλάς, όταν χρειάστηκε, σε σύντομο χρονικό διάστημα, να "συνθέσει" τα σολωμικά *Ευρισκόμενα* προτεραιότητες βέβαια που εντάσσονταν και στις δύο περιπτώσεις, σε διαφορετικά πολιτισμικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα.

Η ανάγκη να ξεπερασθεί η σύνθεση του Πολυλά ετίθετο ως βασική προϋπόθεση για τα εκδοτικά ζητήματά του Σολωμού· έτσι το 1978 ο Λ. Πολίτης προχώρησε στην έκδοση του πρώτου σχεδίου του *Λάμπρου*, ως δείγμα του σχεδιασμένου τρίτου τόμου των *Αυτογράφων Έργων*²².

Τον ίδιο χρόνο η Ελένη Τσαντσάνογλου στη διδακτορική διατριβή της, που αφορούσε στην έκδοση των συνθεμάτων του Τετραδίου Z 11²³, αντιμετώπισε διεξοδικά τις σχετικές εκδοτικές απαιτήσεις, υπογραμμίζοντας τους στόχους και θέτοντας καιρικές μεθοδολογικές αρχές για την έκδοση των "εν προόδω" σολωμικών κειμένων.

Οι στόχοι αυτοί ήταν : α'. η διασάφηση της πλοκής των ποιημάτων, της θεματικής, θα λέγαμε, συναρμογής τους και β'. η παρουσίαση των διαδοχικών σταδίων επεξεργασίας της θεματικής ύλης. Η πρώτη από τις τρεις αρχές που διατυπώνει η Ελένη Τσαντσάνογλου, αναφέρεται

στην αναπαραγωγή των σταδίων συνθετικής επεξεργασίας (ΣΣΕ) του κάθε ποιήματος, ενώ με τη δεύτερη επιχειρείται η αποκατάσταση της σειράς των θεματικών ενοτήτων σε κάθε ΣΣΕ "με βάση το "τελικό" σχέδιο του ποιήματος"²⁴. Η τρίτη αρχή αφορά στη χρονολογική πλέον ένταξη του επιμέρους θεματικού υλικού, δηλαδή των θεματικών μονάδων επεξεργασίας (ΘΜΕ), στην ενότητα του κάθε ΣΣΕ με βάση το σχέδιο του ποιήματος, όπως αυτό διαμορφώνεται στο συγκεκριμένο στάδιο· η ένταξη αυτή των ΘΜΕ κατά χρονολογική τάξη επιβαλλόταν από την παλινδρομική πρακτική του ίδιου του Σολωμού· στα χειρόγρατά του: κατακερματισμός των ευρύτερων θεματικών ενοτήτων σε ΘΜΕ και "άτακτη" επεξεργασία των τελευταίων, καθώς και ένταξή τους, σε δεύτερο χρόνο, σε ευρύτερα θεματικά πλαίσια²⁵.

Αποδίδεται έτσι η θεματική ύλη σε όλα τα στάδια επεξεργασίας της, χωρίς να διασαλεύεται η σειρά του υλικού στα χειρόγραφα. Συγκροτείται κατά συνέπεια, σύμφωνα με την Ελένη Τσαντσάνογλου, ένα "χρηστικό κείμενο" που απηχεί γενικότερα το σχέδιο του Λ. Πολίτη, με τη διευκρίνιση όμως ότι κάθε σολωμικό κείμενο επιβάλλει τους δικούς του τρόπους, καθότι έχει παραδοθεί σε διαφορετικό στάδιο επεξεργασίας²⁶.

Η αρκετά νηφάλια και, κυρίως, λειτουργική αυτή τοποθέτηση της Ελένης Τσαντσάνογλου ορίζει, θα λέγαμε, σε ικανό ποσοστό τη σημερινή εκδοτική πρακτική για τα κείμενα του Σολωμού. Έτσι, οι εκδοτικές απόπειρες της Λιλής Παπαδοπούλου - Ιωαννίδου και του Π. Αγγελόπουλου για τον *Κρητικό* και το Α. Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* αντίστοιχα²⁷, που εντάσσονται στην προβληματική της Ελένης Τσαντσάνογλου, απομακρύνονται αισθητά από τον τρόπο εργασίας του Πολυλά, στον οποίο καταλογίζονται η "έπιπεδη και συμφωρηματική

αντιμετώπιση των διαφορετικών επεξεργασιών των μοτίβων του ποιήματος²⁸ και οι “αυθαίρετες προσθήκες και παραλείψεις”²⁹.

Τα κρίσιμα ερωτήματα που θέτει ο Γ. Κεχαγιόγλου για τις εκδοτικές επιλογές σχετικά με τον *Πόρφυρα*³⁰, με άξονα κυρίως τις δυνατότητες μιας φιλολογικής -κριτικής έκδοσης με “χρονολογικά κριτήρια”³¹, και ο εκτεταμένος έλεγχος της έκδοσης του Πολυλά (σε συνδυασμό με τις νέες παραλλαγές που δίνουν τα *Αυτόγραφα*, τις επιβαλλόμενες διορθώσεις, κ.λ.π.), συντονίζουν την πρότασή του για δύο εκδοτικές δοκιμές: στην πρώτη ενσωματώνονται και οι πλέον “ανώδυνες” παρατηρήσεις σχετικά με τα *Αυτόγραφα*, ενώ στη δεύτερη, όπου και υπερβαίνεται η “αποσπασματική” διάταξη του υλικού, υιοθετούνται περισσότερες παρατηρήσεις για μεταβολές δομής και περιεχομένου, με την ανάμιξη επεξεργασιών, κ.λ.π.³².

Ο καταρτισμός από τον Στ. Αλεξίου μιας πιο ενιαίας μορφής του *Πόρφυρα*³³, στηρίχθηκε κυρίως στο ιταλικό σχεδιάσμα που δεν χρησιμοποίησε ο Πολυλάς, στη ριζική αναθεώρηση επιλογών του τελευταίου, και στην αξιοποίηση επιμέρους προτάσεων του Γ. Κεχαγιόγλου, με στόχο την “προσπάθεια τακτοποίησης του διάσπαρτου υλικού με τα αντικειμενικά φιλολογικά κριτήρια του νοηματικού περιεχομένου, της γλώσσας και της στιχουργίας, όπως αυτά προκύπτουν από το ίδιο το σολωμικό έργο”³⁴.

Η ανάγνωση της *Γυναίκας της Ζάκυθος* από τον Γ. Π. Σαββίδη³⁵ εγγραφόταν σαφώς στην προοπτική της νέας έκδοσης του κειμένου, που θα αντικαθιστούσε την παλαιότερη του Λ. Πολίτη³⁶. Με βάση την άποψη του L. Coutelle σχετικά με τα τρία διαφορετικά στάδια επεξεργασίας του κειμένου, προσπάθησε να προσεγγίσει “την πρώτη και μόνη σχετικά ολοκληρωμένη μορφή”³⁷ του, δηλαδή του 1826. Όπως όμως σωστά επισημαίνει η Ελένη Τσαντσάνογλου³⁸, στο κείμενο αυτό της πρώτης

μορφής ο Γ. Π. Σαββίδης ένταξε και στοιχεία της δεύτερης επεξεργασίας του 1829.

Σε σχέση πάλι με τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* το επίμοχθο “ανα-στυλωτικό” εγχείρημα του O. Merlier³⁹, είχε ως στόχο την αποκατάσταση του “ατελούς” σολωμικού κειμένου με την εγγραφή στο κύριο σώμα του, οποιουδήποτε στοιχείου από τα ελληνικά ή τα ιταλικά σχεδιάσματα θα βοηθούσε προς αυτή την κατεύθυνση. Ο συμφυρμός όμως ετερογενούς υλικού απέβη τελικά εις βάρος της συνοχής του κειμένου⁴⁰.

Έτσι αυτή η αποκατάσταση ενός “λογικού” και “κατανοητού” κειμένου θα μπορούσε να λογισθεί λιγότερο ως εκδοτική απόπειρα και περισσότερο ως - συζητήσιμη - προϋπόθεση που επέβαλλε η μετάφραση της *Γυναίκας της Ζάκυθος* στα γαλλικά⁴¹.

Η εκδοτική δοκιμή του Σ. Καβαδία για τον *Πόρφυρα*⁴², κινείται σε μια ιδιαίτερη κατεύθυνση, αφού για τον καταρτισμό του κειμένου και την αποκατάσταση της θεματικής του δομής, λαμβάνονται υπ’ όψη - πέραν του ιταλικού σχεδίασματος - και πραγματολογικά δεδομένα, όπως η τοπογραφία του ποιήματος. Η πρόταση του Γ. Κεχαγιόγλου για το *Carpen Seculare*⁴³, αφορά σε μια νέα φιλολογική - χρηστική, τώρα, έκδοση, χωρίς να επιχειρείται η “ανάλυση” του υλικού από τα διάφορα στάδια επεξεργασίας. Οι δύο εκδοχές που προτείνονται για την έκδοση του κειμένου, τίθενται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αναδιάταξης του υλικού με γνώμονα τα *Αυτόγραφα Έργα*.

Η Ελένη Τσαντσάνογλου έδωσε τη νέα “αναλυτική” έκδοση της *Γυναίκας της Ζάκυθος*⁴⁴, σύμφωνα με τις θέσεις που στήριξαν την έκδοση των συνθεμάτων του Τετραδίου Ζ 11. Στις δυσκολίες της “αναλυτικής” έκδοσής της εξ αιτίας του άτακτου τρόπου εργασίας του ποιητή στα χειρόγραφα, προστέθηκαν και άλλες εκδοτικής υφής, που

αφορούσαν σε ενσωματώσεις γραφών από άλλα στάδια επεξεργασίας στο κυρίως κείμενο, όπως φαίνεται στις εκδόσεις του Λ. Πολίτη⁴⁵.

Θα πρέπει να επισημάνουμε τέλος την έκδοση της *Αλληλογραφίας* του Σολωμού⁴⁶, με την οποία ολοκληρώθηκε η τρίτομη χρηστική έκδοση των *Απάντων*, σύμφωνα με το σχεδιασμό του Λ. Πολίτη⁴⁷. Το υλικό του τόμου είχε παραδοθεί προς έκδοση από το 1980⁴⁸, αλλά ο ξαφνικός θάνατος του Λ. Πολίτη καθυστέρησε τους ρυθμούς της έκδοσης, την τελική επιμέλεια της οποίας ανέλαβε η Ελένη Τσαντσάνογλου.

“Με τα σημερινά δεδομένα”, σημείωνε το 1969 ο Μ. Χατζηγιακουμής “η “οριστική” έκδοση είναι απόλυτα εφικτή και, κατ’ επέκταση, επιβαλλόμενη (ας τονισθεί άλλη μία φορά). Αναμφισβήτητα όμως απαιτείται, ειδικότερα σε σημεία αμφιλεγόμενα ή σκοτεινά, η προήγησι συζητήσεων και ερευνών. Πρακτικότερη και περισσότερο αποδοτική θεωρείται η κριτική διερεύνηση των “Αυτογράφων”, η οποία θα αποδώσι μονογραφίες για θέματα μεμονωμένα ή θα υποβοηθήσι προκαταβολικά την ορθή λύση δυσχερών εκδοτικών περιπτώσεων. Αυτά πάντως δεν αναιρούν την απαίτηση για την “οριστική” έκδοση. Έπειτα, η ανάκάλυψι νέων χειρογράφων του Σολωμού ίσως δεν πρέπει να αποκλεισθή, πρέπει όμως να θεωρείται μάλλον απίθανη. Επομένως, με την προτεινόμενη έκδοση, θα κωδικοποιηθή, κατά τρόπον υπεύθυνο και οριστικό, το έργο του Σολωμού”⁴⁹.

Η εκδοτική πρακτική ωστόσο έδειξε ότι ο μακροπρόθεσμος στόχος που έθεσε ο Λ. Πολίτης, ως προς το ζήτημα της “οριστικής” - “κριτικής” έκδοσης, ήταν επιβεβλημένος απ’ ενός λόγω των ιδιαίτερων (εκδοτικών) προβλημάτων που παρουσίαζε ξεχωριστά κάθε σολωμικό κείμενο απ’ ετέρου λόγω του αναγκαίου κριτικού ελέγχου της σύνθεσης που έκανε ο Πολυλάς.

Οι σολωμιστές λοιπόν από τη δεκαετία του 1970 και εξής, προσανατολίστηκαν ως προς τα εκδοτικά στην κατεύθυνση της ενδιάμεσης πρότασης του Λ. Πολίτη, με βάση κυρίως τα *Αυτόγραφα*.

Οι φιλολογικές - “αναλυτικές” εκδόσεις που έδωσε τόσο ο Λ. Πολίτης όσο και η Ελένη Τσαντσάνογλου από τη μια, και οι καιρίες σχετικές προτάσεις που διατυπώθηκαν ιδιαίτερα από τον Στ. Αλεξίου και τον Γ. Κεχαγιόγλου από την άλλη, αποτελούν ασφαλείς δείκτες για τις εκδοτικές προτεραιότητες ως προς το έργο του Σολωμού.

Τα ουσιώδη προβλήματα για τη *Γυναίκα της Ζάκυνθος*, το σύνθεμα του Τετραδίου Ζ 11, τον *Κρητικό*, τον *Πόρφυρα* και το *Carpen Seculare*, έχουν αντιμετωπισθεί με επάρκεια - και το ίδιο φυσικά ισχύει για το Α’ Σχέδιασμα του *Λάμπρου* - αλλά από εκεί και πέρα αρκετά πρέπει να γίνουν για τα υπόλοιπα σολωμικά κείμενα, ιδιαίτερα για εκείνα της τελευταίας περιόδου.

Η “οριστική” κατά συνέπεια έκδοση μπορούμε να πούμε ότι δεν φαίνεται και τόσο ουτοπική όσο πριν από είκοσι πέντε περίπου χρόνια, βασικές όμως ελλείψεις εξακολουθούν να υπάρχουν, όπως η λεξικογράφηση, για να μείνουμε σ’ ένα μόνο παράδειγμα, του ιταλό-γλωσσου έργου.

Β’ Φιλολογικές μελέτες

Η αποφασιστική συμβολή των *Αυτογράφων Έργων* για τις φιλολογικού περιεχομένου μελέτες, διαπιστώνεται ήδη στις εργασίες των Γάλλων νεοελληνιστών O. Merlier και L. Coutelle· έτσι, ο O. Merlier⁵⁰ στηριζόμενος στις σημειώσεις του ποιητή για τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, εκτός των “Στοχασμών” που δημοσίευσε ο Πολυλάς, επισημαίνει ορισμένες αναγνώσεις του Σολωμού (Azais, Goethe, Diderot, Hegel),

που στρέφονται γύρω σ' ένα θέμα (: την ενότητα του Σύμπαντος και το συσχετισμό της ανθρώπινης ψυχής με το Σύμπαν), το οποίο αποτελεί και τη φιλοσοφική / μεταφυσική βάση του συνθέματος⁵¹. Οι εργασίες του L. Coutelle, που δημοσιεύθηκαν στον *Ερμανιστή*, αφορούν : α'. στις μεταφράσεις του Ν.Λούντζη, από τα γερμανικά στα ιταλικά φιλοσοφικών κυρίως κειμένων (Hegel, Schiller, Shelling, κ.ά.) για τον Σολωμό : οι μεταφράσεις αυτές ανήκουν, κατά τον L. Coutelle, στη δεκαετία 1840-1850 και αποτελούν ασφαλέστατη ένδειξη για τη μύηση του ώριμου Σολωμού στη γερμανική σκέψη⁵². β'. στους "γραμματικούς" του ποιητή, τους φίλους του δηλαδή της ζακυνθινής περιόδου, με την ταύτιση των οποίων λύνονται και αρκετά χρονολογικά προβλήματα των χειρογράφων της Ζακύνθου⁵³, και γ) στο χειρόγραφο του *Διαλόγου*⁵⁴.

Με το *Διάλογο*⁵⁵ ασχολείται και ο Ιταλός νεοελληνιστής V. Rotolo⁵⁶, ενώ η συναφής προσέγγιση του Ζ. Λορεντζάτου⁵⁷ κινείται σ' ένα πλαίσιο υφολογικών ευρύτερα ενδιαφερόντων, πράγμα που διαπιστώνει κανείς και στην παλαιότερη εργασία του "Ένας ορισμός του Σολωμού για το ύφος"⁵⁸.

Όμως θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ένα μόλις χρόνο πριν από την έκδοση των *Αυτογράφων*, το 1963, κυκλοφόρησε το βιβλίο του Ν. Κονόμου : *Σολωμικά*⁵⁹, όπου και συνοψίζεται κατά ένα τρόπο η σπουδαία συμβολή του ζακυνθινού ερευνητή και λογίου στη σολωμική έρευνα, ενώ ένα σημαντικό κενό ως προς τα παλαιότερα κριτικά κείμενα, κάλυψε η συναγωγή και έκδοση των μελετημάτων του Κ.Παλαμά για τον Σολωμό, με επιμέλεια του Μ.Χατζηγιακουμή⁶⁰.

Δύο εργασίες του Α. Πολίτη για τον *Κρητικό* έστρεψαν το ενδιαφέρον των μελετητών προς το συγκεκριμένο σολωμικό κείμενο· η πρώτη σχετιζόταν με το ζήτημα της θεματικής δομής του ποιήματος και του

τρόπου συνθετικής εργασίας του Σολωμού, με κέντρο την έννοια των "λυρικών ενοτήτων"⁶¹ κατ' αντίστιξη προς την αποσπασματικότητα⁶², ενώ η δεύτερη ("Σολωμού λέξεις"⁶³) στρέφονταν στην αποκατάσταση λανθασμένων αναγνώσεων λέξεων και στίχων. Με τα προβλήματα δομής του ίδιου κειμένου ασχολείται επίσης ο Γ. Π. Σαββίδης, διατυπώνοντας και ένα βασικό ερώτημα, αν δηλαδή το ποίημα άρχισε να γράφεται σε 11σύλλαβες οκτάβες όπως ακριβώς και το Α' Σχέδιο των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*, καθώς και εκδοτικού χαρακτήρα προτάσεις⁶⁴.

Η προσέγγιση του Δ.Ν.Μαρωνίτη (*Οι εποχές του "Κρητικού"*⁶⁵) ανιχνεύει την αφηγηματική "σκηνοθεσία" του ποιήματος : διακρίνονται έτσι τέσσερα επίπεδα λυρικής αφήγησης, οι "εποχές", με άξονα αναφοράς το χρόνο της αφήγησης· τα δεδομένα αυτά σημασιολογούνται ως κινούμενα στον κάθετο (: ο ήρωας) και στον οριζόντιο (: η αβάστακτη έκπληξη της ζωής, το αιφνίδιο πέρασμα από τον Έρωτα στο Χάρο) άξονα του ποιήματος. Η εκτενής ανάλυση του *Κρητικού* από τον R. Beaton στηρίζεται στη θέση ότι πρόκειται για "ολοκληρωμένο" ποίημα, σύμφωνα με τις εκδοχές της ρομαντικής θεωρίας (: σύζευξη και αντιπαράθεση σε επίπεδο εικονοποιίας)⁶⁶.

Εξαιρετικά χρήσιμες εργασίες υποδομής με πλούσιο υλικό είναι της Λουκίας Δρούλια για τις πρώτες σολωμικές εκδόσεις και μεταφράσεις⁶⁷, και του Ε. Κριαρά ("Η ζωή και το έργο του Σολωμού"⁶⁸) στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* (Χριστούγεννα 1978)· η μελέτη αυτή στηρίζεται στο προηγούμενο βιβλίο του Διονύσιου Σολωμός : *Ο βίος - Το έργο* ([Αθήνα], Εστία, 21969· 11957), που αποτελεί και την πληρέστερη βιογραφία του ποιητή. Στο ίδιο αφιέρωμα υπάρχει και η εκτενέστατη μελέτη του Γ. Βαλέτα για τη στάση της νεοελληνικής κριτικής απέναντι στο σολωμικό έργο⁶⁹· η έλλειψη όμως συστηματικότητας στη διάταξη του

υλικού καθιστά τη συγκεκριμένη εργασία δύσκολα χρηστική. Στην ομάδα ωστόσο των βασικών εργασιών υποδομής (Λουκία Δρούλια - Ε. Κριαράς) πρέπει να συμπεριλάβουμε και εκείνη του Ντ. Χριστιανόπουλου, που δημοσιεύεται στον αφιερωματικό τόμο για τον Λ. Πολίτη (1979), σχετικά με τις υπάρχουσες μεταφράσεις του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν*⁷⁰.

Δύο αξιόλογες εργασίες θεματικού περιεχομένου, που θέτουν καιρία ζητήματα για την κατανόηση του σολωμικού έργου γενικότερα, περιέχονται στον ίδιο αφιερωματικό τόμο: στην πρώτη εξετάζεται το θέμα των Αδελφοποιτών, στα πλαίσια του τρόπου εργασίας του Σολωμού στα χειρόγραφα του, με τη διαρκή δηλαδή μετακίνηση θεματικού υλικού από χειρόγραφο σε χειρόγραφο και κατά συνέπεια τη συνεχή ανασηματοδότησή του στα νέα κειμενικά συμφραζόμενα (: Ελένη Τσαντσάνογλου)⁷¹. Η δεύτερη αφορά στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, και πιο συγκεκριμένα στο πρόβλημα της λυρικής αφήγησης μιας ιστορίας: διατυπωμένο με άλλους όρους, το πρόβλημα αυτό αποτελεί μείζον θέμα της σύγχρονης θεωρίας της λογοτεχνίας (: Χρ. Φράγκος)⁷².

Οι βασικές επιστημονικές του Μ. Ρερί σχετικά με τα μετρικά ζητήματα της σολωμικής ποίησης (1979), μετέθεσαν το ενδιαφέρον από τις ψυχολογικού τύπου ερμηνείες για τις μετρικές επιλογές του ποιητή⁷³ σε συστηματικότερες προσεγγίσεις, με βάση την αυτονομία των μετρικών σημειώντων⁷⁴.

Η επισκόπηση της υποδοχής του έργου του Σολωμού από τη νεοελληνική κριτική αλλά και η επισήμανση των άμεσων προβλημάτων, των ελλείψεων και αναγκών για τη σολωμική έρευνα (με ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της βιβλιογραφίας που ακόμη εκκρεμεί), ήταν τα θέματα της συζήτησης στοτρογγυλής τράπεζας του Δ' Πανιωνίου Συνεδρίου, μεταξ

των Λ. Πολίτη, Α. Σαχίνη, Γ. Γ. Αλισανδράτου και Μ. Vittl (συντονιστής Κ. Δαφνής)⁷⁵. Δύο από τις βασικές ελλείψεις για τις σολωμικές σπουδές έχουν ήδη συμπληρωθεί: πρόκειται κατ' αρχήν για το *Λεξικό Σολωμού*, που εκδόθηκε από τον Ε.Καψωμένο και ομάδα συνεργατών του⁷⁶. Η αξιοποίηση τόσο των *Αυτογράφων Έργων* όσο και των χρηστικών εκδόσεων του Λ. Πολίτη, αποτελεί, παρά ορισμένες ελλείψεις (η απόδοση της πολυτυπίας των λέξεων, για παράδειγμα), στερη βάση για την επιστημονική έρευνα των σολωμικών κειμένων. Έτσι και ο Λ. Πολίτης σε μελέτη του γύρω στη χρήση ορισμένων επιθέτων στο έργο του Σολωμού από σημασιολογική άποψη (1984), επισημαίνει την αξία του *Λεξικού* για ανάλογες εργασίες⁷⁷.

Η έκδοση της *Αλληλογραφίας* του Σολωμού (1991), προβλήματα της οποίας (: ταυτίσεις, πληροφορίες για χαμένες ή λανθάνουσες επιστολές) είχε αντιμετωπίσει σε προηγούμενα μελετήματα του ο Λ. Πολίτης⁷⁸, κάλυψε τη δεύτερη βασική έλλειψη.

Η μελέτη του Γ. Δάλλα για την ποιητική του Σολωμού επικεντρώνεται στις δύο θεμελιώδεις κατευθυντήριες γραμμές της: την ευρωπαϊκή συνείδηση και την ελληνική ευαισθησία: εξετάζονται έτσι συνθετικά τρία σημαντικά, υφολογικά γενικότερα, χαρακτηριστικά της ποίησης του Σολωμού, ήτοι: γλώσσα, έκφραση και "αισθητοποίηση της ιδέας". Η ιδιαίτερη θέση του ποιητή ως προς τις κυριότερες θεωρητικές πηγές του, εκφράζει την "αντιρροπιστική" κίνηση ανάμεσα στη "ρομαντική φορά των ανοιγμάτων" και την "κλασική φορά των συσπειρώσεων"⁷⁹.

Η εργασία του Μ. Νικηφορίδη για την *Ελληνίδα Μητέρα* (1984)⁸⁰, αποτελεί μια καιρία κριτική τόσο για τη μετάφραση του ιταλικού σχεδίου από τον Γ. Καλοσγούρο, όσο και για τις μεταγενέστερες επεμβάσεις και μεταποιήσεις του κειμένου: τη θεματική προσέγγισή του

συμπληρώνει η προτεινόμενη αποκατάσταση του κειμένου. Ο Στ. Αλεξί από την πλευρά του (1986) αποκαθιστά τη σωστή μορφή του πεζοιταλικού σχεδιάσματος για το ποίημα *Εισ το θάνατο Αιμιλίας Ροσταμο* και προτείνει λύσεις που διορθώνουν συγκεκριμένες παρανοήσεις. Ανάλογες κριτικές παρατηρήσεις θα κάνει για εκδοτικές επιλογές της Πολυλά στον *Πόρφυρα*, ενώ θα υποστηρίξει την αλλαγή στη σειρά των αποσπασμάτων 6 και 7 του Β' Σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιτικών κημένων*⁸¹. Σε μεταγενέστερη εργασία του (1989), σχετική με την παρούσα, προτείνει την αποσύνδεση ιταλικού σχεδιάσματος (*Αυτογραφα Έργα*, σ. 565) από τον *Πόρφυρα*⁸².

Με τη νέα έκδοση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* ασχολείται ο Καββαδίας σε σχετική εργασία του⁸³, στην οποία, με αφορμή την αγνώση του κειμένου από τον Γ.Π. Σαββίδη⁸⁴, προτείνονται ορισμένες συμπληρώσεις και διαφορετικές αναγνώσεις. Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί και η διδακτορική διατριβή του Σ. Καββαδία⁸⁵, όπου μελετά η επίδραση τόσο του λαϊκού πολιτισμού όσο και του ζακυνθινού γλωσσικού ιδιώματος στο έργο του Σολωμού. Μέσα από το πλούσιο υλικό των *Αυτογράφων* αποδεικνύεται επαρκώς το ξεπέραςμα του ζακυνθινού ιδιώματος προς μια πανελληνίας εμβέλεια "λογοτεχνική γλώσσα"⁸⁶.

Η ερμηνευτική προοπτική της Ελένης Τσαντσάνογλου (1988) στην ταυτότητα της "Φεγγαροντυμένης" στον *Κρητικό*⁸⁷, εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχετικού προβληματισμού⁸⁸. Σε άλλη εργασία ασχολείται με την αντίστιξη: πληροφοριακός λόγος - λόγος τέχνης με βασικό σημείο αναφοράς τη *Γυναίκα της Ζάκυνθος*⁸⁹, διαφωτίζοντας με αυτό τον τρόπο το πρώτο από το τέταρτο κεφάλαιο οργανώνεται "λογοτεχνικά". Το εγχείρημα της μελέτης αυτής, που ασπάζεται στην επισήμανση της "λογοτεχνικότητας" του κειμένου, αποτελεί κ

ζητούμενο της λογοτεχνικής θεωρίας, δεν τίθεται όμως εδώ με τους ανάλογους όρους: οι παρατηρήσεις ωστόσο της Ελένης Τσαντσάνογλου μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για γόνιμη σχετική συζήτηση στα σολωμικά συμφραζόμενα.

Δύο νέα αφιερώματα - εκτός από τα προηγούμενα της *Νέας Εστίας*, των *Αιολικών Γραμμάτων* (47/48, 1978), των *Τετραδίων Ευθύνης* (22, 1984) και του πατρινού περιοδικού *Υδρία* (16, 1975) - των περιοδικών *Διαβάξω* και *Το Δέντρο* κυκλοφόρησαν το 1989.

Η Αναστασία-Δανάη Λαζαρίδου επισημαίνει τη σπουδαιότητα των "Στοχασμών" στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, ως προς την ανάλυση του τρόπου εργασίας του Σολωμού και την ιδιαιτερότητά του στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα⁹⁰. Οι σχέσεις Σολωμού και αδερφών Τυπάλδων - Ιακωβάτων στα χρόνια της Κέρκυρας⁹¹ και επισημάνσεις για τη σωστή ανάγνωση αμφίβολων λέξεων και φράσεων των *Αυτογράφων Έργων*⁹², αποτελούν ενδιαφέρουσες συμβολές στο αφιέρωμα του *Διαβάξω*.

Ως προς το αφιέρωμα του *Δέντρου*, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στην αναλυτική εργασία της Φανής Κισκήρα - Καζαντζή για τις μεταφράσεις του ιταλικού σονέτου του Σολωμού *In morte di Ugo Foscolo*⁹³, στη σύνοψη των θέσεων του V. Rotolo για τη διγλωσσία του Σολωμού⁹⁴, (όπου και εξετάζεται το πέραςμα του ποιητή από την ιταλική γλώσσα και λογοτεχνία στην ελληνική), και στη μετρικής υφής μελέτη του Ε. Γαραντούδη⁹⁵. Η τελευταία αυτή μελέτη επισημαίνει τη γενικότερη έλλειψη μιας συνεπούς μετρικής ορολογίας και του αντίστοιχου θεωρητικού υπόβαθρου και τονίζει ότι το βασικό αιτούμενο είναι η αναγνώριση της λειτουργίας των δύο συστημάτων μέτρησης, του ιταλικού και του ελληνικού, ώστε να μελετηθεί η σολωμική ποίηση ως

“επιτυχημένη διαμεσολάβηση” μεταξύ δύο διαφορετικών παραδόσεων. Στο ίδιο αφιέρωμα περιλαμβάνεται και μια εργασία μας σχετικά με τις παρακειμενικές σημειώσεις του Σολωμού στα χειρόγραφα Z10 και Φ 92, που περιέχουν το “λυρικό ποίημα” *Εις τον Θάνατον του Λορδ Μπάιρον*⁹⁶. Οι παρακειμενικές αυτές σημειώσεις υπογραμμίζουν την ειδολογική εμπλοκή του ποιητή στην περίοδο 1827 - 1829, την αδυναμία του, με άλλα λόγια, να επεξεργαστεί ένα κείμενο, τελειωμένο το 1825, στη βάση μιας ειδολογικής καθαρότητας που πλέον δεν ασπαζόταν.

Η μονογραφία του P. Mackridge, Dionysios Solomos, (1989)⁹⁷ αποτελεί καιρία εισαγωγή στο έργο του Σολωμού, ιδίως σε ότι αφορά στους κύριους θεματικούς άξονες του έργου του (: Φύση - Ελευθερία, Θάνατος - Θρησκεία, Έρως - Δοκιμασία) και τα ζητήματα μορφής, με πολύ ενδιαφέρουσες ερμηνευτικές προτάσεις για συγκεκριμένα σολωμικά κείμενα.

Τη λειτουργία του ήχου στα σολωμικά κείμενα της ώριμης περιόδου (: *Κρητικός, Ελεύθεροι Πολιορκημένοι, Πόρφυρας*) εξετάζει ο Γ. Δάλλας σε πρόσφατη μελέτη του⁹⁸. Το ενδιαφέρον της ερμηνευτικής του πρότασης έγκειται στο σημασιολογικό ρόλο του ήχου που εκτός από συντελεστής ρυθμικών και θεματικών δομών, αποτελεί και ηθική - αισθητική κατηγορία, καθοριστική του ιδεολογικού συστήματος του ποιητή. Η αναλυτική εργασία του Γ.Κεχαγιόγλου (“Η λεγόμενη “Σκιά” του Ομήρου” και οι σολωμικές “επιφάνειες ποιητών”/ “επιφάνειες σε ποιητές” : μερικές αναγνωστικές αντιδράσεις”)⁹⁹, αφορά στην εξέταση επίμονα επαναλαμβανόμενων θεματικών και μορφικών επιλογών, και στο διαρκή μετασχηματισμό τους, στα πλαίσια της σολωμικής ποιητικής τέχνης. Η τυπολογία καθώς και το ευρύτερο διακειμενικό δίκτυο της συγκεκριμένης ποιητικής εικόνας “επιφάνειες ποιητών”/ “επιφάνειες σε

ποιητές” (: αρχαιότητα - ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός - νεοελληνική ποιητική παράδοση του Σολωμού), στηρίζουν την τελική πρόταση του Γ.Κεχαγιόγλου για το ποίημα του Σολωμού *Σκιά του Ομήρου*¹⁰⁰.

Ο Σ. Καββαδίας τέλος εξετάζει τις οκτάβες της σχισμένης έκτης σελίδας του νεανικού Τετραδίου Z 12, του *Λάμπρου* και αποδεικνύει ότι ανήκουν στο πρώτο σχέδιο του συνθέματος¹⁰¹.

Γ' Μελέτες συγκριτικής φιλολογίας

Οι συγκριτολογικοί χαρακτήρα μελέτες παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά την περίοδο που εξετάζουμε, κυρίως όμως ως προς μία κατεύθυνση, τις ευρωπαϊκές “διασυνδέσεις” του σολωμικού έργου.

Έτσι, οι μελέτες για τις σχέσεις του Σολωμού με την ελληνική ευρύτερα παράδοση (: αρχαιότητα - δημόδη μεσαιωνικά κείμενα - δημοτικό τραγούδι - κρητική λογοτεχνία), περνούν μετά τη διδακτορική διατριβή του Μ. Κατζηγιακουμή (1968)¹⁰² σε δεύτερη μοίρα¹⁰³, ενώ η διερεύνηση κυρίως των πηγών και των επιδράσεων, και δευτερευόντως των παραλλήλων / αναλογιών, ως προς τις σχέσεις μεταξύ Σολωμού και ευρωπαϊκών λογοτεχνιών, υποδεικνύει δύο βασικά σχήματα: το σχήμα του Νεοκλασικισμού από τη μια, το σχήμα του Ρομαντισμού από την άλλη.

Τα δύο αυτά σχήματα αφορούν στο ζήτημα των ιταλικών και γερμανικών αντίστοιχα επιδράσεων και πηγών για το έργο του Σολωμού, της ζακυνθινής και της “ώριμης” κερκυραϊκής παραγωγής του, και καλύπτονται με πληρότητα από τις στέρεες ιστορικο- γραμματολογικές συνθέσεις των συγκριτολογικών εργασιών του L. Coutelle (1977)¹⁰⁴ και του Γ. Βελουδή (1989)¹⁰⁵ αντίστοιχα.

Από την άλλη όμως πλευρά διανοίγεται ένα ευρύ πεδίο δυνατήτων για προσεγγίσεις που θα στηρίζονται στη διακειμενική ανάγνωση στην ανάλυση δηλαδή των δυναμικών μετασχηματιστικών διαδικασιών βάσει των οποίων διασταυρώνονται τα ποικίλης "προελεύσει κειμενικά δεδομένα σε νέα συμφραζόμενα¹⁰⁶ (Γ. Κεχαγιόγλου Beaton, Α. Μπελεξίνης, Δ. Αγγελάτος).

Στη διδακτορική του διατριβή (*Νεοελληνικάί πηγαί του Σολωμού*) ο Μ. Χατζηγιακουμής επισημαίνει κυρίως την παρουσία δημοτικού τραγουδιού και της κρητικής λογοτεχνίας στο έργο Σολωμού (ιδιαίτερα του *Ερωτόκριτου* στον *Κρητικό*) κάποια προφύματα που ανακύπτουν σε σχέση με την επίδραση των δημοδών μεσαιωνών κειμένων, επεσήμανε σε σχετική βιβλιοκρισία ο Α. Πολίτης¹⁰⁷.

Στον ευρύ κύκλο έρευνας των ιταλικών επιδράσεων, καλύπτουν οι εργασίες του L. Coutelle, εντάσσεται και η μελέτη του Βαγενά για την απήχηση του Dante στα νεανικά ιταλικά συνθέματα Σολωμού και κυρίως στα πρώτα κείμενα της ζακυνθινής περιόδου¹⁰⁸.

Με τη σπουδαία σημασία παρουσία του ιταλικού νεοκλασισμού του 18ου αιώνα στην ποιητική διαμόρφωση του Σολωμού, μέχρι χρόνια 1833/1834, ασχολείται ο L. Coutelle στη θεμελιώδη για τις σομικές σπουδές διδακτορική διατριβή του *Formation poétique Solomos (1815-1833)*¹⁰⁹, που υποστηρίχθηκε το 1969. Επρόκειτο για Νεοκλασικισμό αρκετά ευέλικτο, που συναιρούσε και στοιχεία αρχόμενου Ρομαντισμού, παρέχοντας συνδυαστικές επιλογές, εξαιρετικές "επίκαιρες" για την ώριμη σολωμική "σύνθεση". Ο ίδιος μελετητής μεταγενέστερη εκτενή εργασία του¹¹⁰ ασχολείται με το στίγμα Σολωμού - μετά το 1833/ 1834 - στα πλαίσια των φιλοσοφικών ενδιαφερόντων, προεκτείνοντας έτσι το θέμα της διατριβής του. Α

τίθεται στην άποψη για την αποκλειστική ενασχόληση του ποιητή στην περίοδο αυτή, με τη γερμανική φιλοσοφική σκέψη, και για την επαφή του με το γερμανικό ρομαντισμό· εξετάζοντας το θέμα με βάση τα χειρόγραφα των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*, υπογραμμίζει την έντονη επαφή του Σολωμού με εκπροσώπους του νεοπλατωνισμού, που δεν είχε την ευκαιρία να μελετήσει στα πρώτα χρόνια του.

Τη διαμόρφωση του Σολωμού ως εθνικού ποιητή από τον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν* στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, στα πλαίσια των ποιητικών αρχών του ιταλικού νεοκλασικισμού και των νεοπλατωνικών συμφραζομένων του¹¹¹, και τον τρόπο, με τον οποίο αντιλαμβανόταν ο ποιητής το έργο του¹¹², εξετάζει επίσης ο L. Coutelle, ενώ στην ανακοίνωσή του στο Δέκατο Συμπόσιο Ποίησης (: Πανεπιστήμιο Πατρών), που ήταν αφιερωμένο στον Σολωμό¹¹³, συνδέει τον ποιητή με την έννοια της μελέτης, ως κατ' εξοχήν μετα-ποιητική διαδικασία που ξεκινάει από τη μίμηση κατά το νεοκλασικό πρότυπο· από τη "μελέτη" έχουμε και τα "μύρια εξαγόμενα" του σολωμικού έργου¹¹⁴.

Οι αγγλικές επιδράσεις απασχολούν τον Ν. Βαγενά, με άξονα την παρουσία του Ossian στον Σολωμό¹¹⁵, ενώ οι σχετικές εργασίες του Μ. Β. Ραϊζη περιέχουν γενικότερες αναφορές (1970¹¹⁶ και 1972¹¹⁷).

Ο Ε. Φραγκίσκος εστιάζει την προσοχή του στις σχέσεις του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* με το "λυρικό δράμα" *Hellas* του P.B.Shelley¹¹⁸, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι τα αποτελέσματα της επίδρασης του κειμένου του Shelley φαίνεται να αφορούν στην "εξωτερική δεξιότητα" της τεχνικής παρά στη δημιουργική "εσωτερική" αφομοίωση.

Στον κύκλο των γερμανικών επιδράσεων εγγράφεται η μελέτη του Γ.Βελουδή για την παρουσία του Schiller στο έργο του Σολωμού,

παρουσία που τεκμηριώνεται όχι μόνο σε επίπεδο λογοτεχνικών δανείων αλλά και ευρύτερα αισθητικών απόψεων¹¹⁹. Με τις εργασίες του Γ. Βελουδή, που ακολουθούν (από το 1982 και εξής), μελετάται σε βάθος η συνάφεια του Σολωμού της κερκυραϊκής κυρίως περιόδου με το γερμανικό ρομαντισμό.

Πριν όμως περάσουμε στο συγκεκριμένο κύκλο μελετών, πρέπει να αναφερθούμε και στην εργασία του "Ο σολωμικός Βάρναλης"¹²⁰, όπου τονίζεται η απομυθοποιητική στάση του Κ. Βάρναλη και η πολεμική του (1925 και εξής) ως προς την καθιερωμένη "εθνική εικόνα" του Σολωμού, καθώς και η "παρουσία" του Σολωμού στο έργο του ίδιου του Βάρναλη. Με άξονα την παραδιδόμενη ειρωνική αιχμή του Σολωμού κατά του Σπ. Ζαμπέλλου, ερευνάται ο εγελιανός κύκλος επτανησίων λογίων, όπως οι Ι. Μενάγιας, Ε. Λούντζης, Θ. Καρούσος, κ.ά., και τονίζεται η σημασία του εγελιανισμού στα Επτάνησα (1838 μέχρι την Ένωση) ως πολιτισμικού φαινομένου μεγάλης εμβέλειας. Παράλληλα επισημαίνονται και ιδέες που οφείλει ο Σολωμός στην επαφή του με τα έργα του Hegel, η οποία αποτελεί και ένα ερμηνευτικό κλειδί πρώτης τάξεως για το θέμα της "αποσπασματικότητας"¹²¹. Σε άλλη του εργασία¹²² ο Γ. Βελουδής υπογραμμίζει την ανάγκη επανατοποθέτησης του επτανησιακού ρομαντισμού για τη διευκρίνιση "της αισθητικής, πολιτισμικής και ιδεολογικής λειτουργίας του επτανησιακού ρομαντισμού στον ίδιο, αλλά διχασμένο, επτανησιακό κι αθηναϊκό ιστορικό του χώρο"¹²³. Ανιχνεύονται εδώ τα "ρομαντικά προσοίμια" της δεκαετίας 1820 - 1830 και επιχειρείται μια σύγκριση μεταξύ αθηναϊκού και επτανησιακού ρομαντισμού με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού ρομαντισμού· ως όριο έναρξης του ελληνικού ρομαντισμού προτείνεται το 1829, η μετοικασία δηλαδή του Σολωμού στην Κέρκυρα¹²⁴.

Η συστηματική ανάλυση των γερμανικών πηγών και επιδράσεων στο έργο του Σολωμού, στα πλαίσια των ρομαντικών ποιητικών αρχών της κερκυραϊκής περιόδου, κατατίθεται στο βιβλίο του Γ. Βελουδή *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική : Οι γερμανικές πηγές*¹²⁵, που περιέχει πλούσιο σχετικό υλικό.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, αν και πολύ σχηματικοί, οι συσχετισμοί κειμένων του Σολωμού με αντίστοιχα του Hoelderlin (*Ελεύθεροι Πολιορκημένοι - Αρχιπέλαγος*¹²⁶ / *Ύμνος εις την Ελευθερίαν - Hymne an die Freiheit*¹²⁷), που επιχειρεί ο Β. Λαζανάς.

Στον κύκλο των ελληνικών επιδράσεων, και συγκεκριμένα της αρχαιότητας, εντάσσεται η εργασία του Η. Σπυρόπουλου¹²⁸ για τις ομηρικές επιδράσεις στον Σολωμό, και ειδικότερα στον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν*· σε πρόσφατη μελέτη του ο Ι. Θ. Κακριδής εξετάζει τις σολωμικές αναφορές στον Πίνδαρο και υποδεικνύει την αλλοιωμένη εικόνα που είχε γι αυτόν ο Σολωμός, ιδίως ως προς τα "φιλελεύθερα τραγούδια" του *Ύμνου*¹²⁹.

Δύο ενδιαφέρουσες εργασίες περιλαμβάνονται στο σολωμικό αφιέρωμα των *Τετραδίων Ευθύνης* (1984) : η πρώτη αφορά σε δύο προδρομικά έργα για το σολωμικό *Διάλογο* (: του λογίου και ποιητή της Αναγέννησης S. Spegel και του J. Du Bellay)¹³⁰, και η δεύτερη στις σχέσεις της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* με το γοτθικό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα¹³¹.

Ακόμα, σε πρόσφατη σχετικά διδακτορική διατριβή, ερευνώνται τα ληξουριώτικα χειρόγραφα με δημοτικά τραγούδια που είχαν καταγράψει οι αδελφοί Τυπάλδοι - Ιακωβάτοι, ως πηγή για τον Σολωμό και τον Ν. Τομπάσεο· επιπλέον φωτίζονται οι σχέσεις του ποιητή με τους αδελφούς Τυπάλδους - Ιακωβάτους (: οι τελευταίοι ως προμηθευτές

υλικού δημοτικών τραγουδιών)¹³².

Θα πρέπει τέλος να αναφερθούμε σε ορισμένες μελέτες, όπου επιχειρούνται διακειμενικού τύπου προσεγγίσεις των σολωμικών κειμένων¹³³. Έτσι, ο R. Beaton εξετάζει τις διακειμενικές σχέσεις του *Κρητικού* και του *Πόρφυρα*, στα πλαίσια του ευρωπαϊκού ρομαντισμού και του ποιητικού - ιδεολογικού του σχήματος, της υπέρβασης¹³⁴. η παράλληλη ανάγνωση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* με τα Chants de Maldodor του Lautréamont, στη βάση των ειδολογικών αναλογιών που παρουσιάζουν τα δύο κείμενα (: ιδιαίτερα ως προς τις σχέσεις ρυθμού - αφήγησης), αποτελεί το θέμα πρόσφατης εργασίας του γράφοντος¹³⁵.

Ο Γ. Κεχαγιόγλου εξετάζει το "διάλογο" του σολωμικού έργου με την προγενέστερη λογοτεχνία (18ος - αρχή 19ου αιώνα), επτανησιακή και φαναριώτικη : οι παράλληλες περιπτώσεις που εξετάζονται, είναι η *Ερατώ* του Α.Χριστόπουλου (*Σκιά του Ομήρου*), ο *Ανώνυμος του 1789* (*Γυναίκα της Ζάκυνθος*) και η μετάφραση της *Νέας Χαλιμάς* (Carmen Seculare)¹³⁶. Ο Α. Μπελεζίνης από την πλευρά του εξετάζει τη σχέση Σολωμού - Ελύτη¹³⁷. με βάση τις σχετικές διακειμενικές αναφορές του Ελύτη (*Μικρός Ναυτίλος*, και κυρίως : "Καμένη Αζάκυνθος" από τα *Ανοιχτά Χαρτιά*), υποδεικνύεται η "αναμέτρησή" του με τον ποιητικό πρόγονο στα πλαίσια της διαδοχής ενός "εθνικού" ποιητή από έναν αντίστοιχο.

Οι αναλογίες ορισμένων επιλογών, που διαπιστώνονται στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* και στο έργο του Γάλλου ποιητή του 19ου αιώνα, Aloysius Bertrand, Gaspar de la nuit, εξετάζονται σε άλλη μελέτη του γράφοντος¹³⁸. οι αναλογίες αυτές αφορούσαν σε μια εικαστική - αισθητική αντίληψη (: φωτοσκίαση) και στη χρησιμοποίηση ενός συγκεκριμένου τύπου στίχου (: το Βιβλικό verset¹³⁹). Το πρόβλημα τέλος

των λογοτεχνικών ειδών στο έργο του Σολωμού εξετάζεται με βάση τα δεδομένα των *Αυτογράφων Έργων* ερευνάται έτσι η συνάφεια των σολωμικών απόψεων αφ' ενός με την αριστοτελική *Ποιητική*, αφ' ετέρου με τους ειδολογικούς προσανατολισμούς του Ρομαντισμού, και υπογραμμίζεται το ιδιαίτερο στίγμα του Σολωμού¹⁴⁰.

Δ' Ερμηνευτικές ευρύτερα μελέτες

Όσον αφορά στις φιλοσοφικού - αισθητικού¹⁴¹ και ψυχαναλυτικού τύπου προσεγγίσεις του σολωμικού έργου, θα πρέπει βασικά να σημειώσουμε τη συνθετική εργασία του Γ.Θέμελη (*Ο Σολωμός ανάμεσά μας*)¹⁴², που επηρέασε αποφασιστικά μεταγενέστερες συναφείς μελέτες. Στην κεντρική ερμηνευτική θέση του Γ.Θέμελη υπογραμμίζεται το εκφραστικό αδιέξοδο, το εκφραστικό δράμα του Σολωμού, στην προσπάθεια του να συμβιβάσει το (φιλοσοφικό) στοχασμό με την ποίηση¹⁴³, πράγμα που άλλωστε είχε επισημανθεί ήδη από τον Πολυλά και τον Ζαμπέλιο¹⁴⁴.

Σε ανάλογη κατεύθυνση κινούνται και οι εργασίες του Στ. Ροζάνη, αν και θα ήταν βέβαια δύσκολο να συνοψισθεί ο ερμηνευτικός εκλεκτικισμός του απέναντι σε κείμενα όπως η *Γυναίκα της Ζάκυνθος*, οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, ο *Λάμπρος*, στρέφεται σε αυτό που ονομάζει "μεταφυσικό αγώνα" του ποιητή¹⁴⁵, ερμηνεύοντας έτσι το ζήτημα της αποσπασματικότητας¹⁴⁶ και το "ποίημα του Χρέους"¹⁴⁷.

Οι ψυχαναλυτικής προοπτικής μελέτες του Π. Καραβία αφορούν στην "ενότητα" του Σολωμού και στο "πάθος του Απόλυτου"¹⁴⁸, ενώ σε άλλη νεότερη σχετική μελέτη εξετάζεται το "μυθικό μορφοείδωλο" στο έργο του Σολωμού¹⁴⁹. Τη γενικότερη, τέλος, πολιτική - ιδεολογική διαμόρφωση του Σολωμού στοιχειοθετεί στην ενδιαφέρουσα από αρκετές

απόψεις μονογραφία του ο Σ. Καψάσκης (1991)¹⁵⁰.

Τον κύκλο των δομικών - σημειωτικών προσεγγίσεων του σολωμικού έργου εγκαινιάζουν οι εργασίες του Ε. Καψωμένου : πιο συγκεκριμένα, η ερμηνευτική μονογραφία του *Η σχέση ανθρώπου-φύσης στο Σολωμό*¹⁵¹ και η μελέτη του για τον "Πειρασμό" στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*¹⁵², στρέφονται στην ανάλυση των σημασιακών κωδίκων, με σημείο αναφοράς τη θεωρητική αρχή της παραδειγματικής οργάνωσης του κειμένου, η οποία αποτελεί και ερμηνευτικό κλειδί για τα έργα της κερκυραϊκής περιόδου (*Κρητικός - Ελεύθεροι Πολιορκημένοι - Πόρφυρας*)· με βάση την παραδειγματική αυτή ανάλυση επισημαίνονται οι κατά Α.Ι.Γρεϊμας¹⁵³ δομές βάθους, ως (παραδειγματικοί) κώδικες ανάγνωσης, όπου και δεσπάζει ακριβώς η σχέση ανθρώπου - φύσης¹⁵⁴.

Σε άλλη του εργασία, που αποτελεί σημειωτική ανάλυση ενός σολωμικού στίχου ("Φως που πατεί χαρούμενο τον Άδη και το Χάρο")¹⁵⁵, στηρίζεται στην άποψη ότι κάθε κείμενο αποτελεί ένα μικροσύμπαν σημασίας, που εμπεριέχει και τους ποικίλους κώδικες (γλωσσικούς, ποιητικούς, ιδεολογικούς, θρησκευτικούς, φιλοσοφικούς, κ.λ.π.) ανάγνωσής του· στη γραμμή αυτή ερευνάται ο τρόπος, δια του οποίου ο ποιητής συναιρεί σ' ένα στίχο πολλαπλές ομόλογες πολιτισμικές αναφορές που συνθέτουν και τη δυναμική πολυσημία του. Σε μεταγενέστερη εργασία¹⁵⁶, εξετάζει το σολωμικό έργο υπό το πρίσμα της παραδειγματικής διαδικασίας παραγωγής, τις σημασιακές δηλαδή μετατοπίσεις του υλικού σε νέα κειμενικά συμφραζόμενα.

Η μελέτη, τέλος, "Το ερμηνευτικό πρόβλημα της σολωμικής ποίησης και οι σημερινές συντεταγμένες του"¹⁵⁷, που αποτελεί και το προοίμιο του τόμου : *"Καλή ναι η μαύρη πέτρα σου". Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, θέτει ορισμένα βασικά θεωρητικά και μεθοδολογικά

ζητήματα για τις προσεγγίσεις του σολωμικού έργου. Τονίζεται έτσι η ανάγκη για συστηματικότερες μελέτες, θεωρητικά και μεθοδολογικά θεμελιωμένες, ενώ η πρόταση του αφορά στο κείμενο ως χώρο συνάφειας (: διακειμενικότητα) και διαλόγου μεταξύ ποικίλων πολιτισμικών κωδίκων. Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του έργου του Σολωμού δίδεται ως έργο "εν προόδω", ως έργο, όπου το τελικό σημαινόμενο καθίσταται προβληματικό, επιβάλλει πολλαπλές ενδοκειμενικές συναρτήσεις (σε συνταγματικό και παραδειγματικό άξονα)· η ερμηνευτική άποψη του Ε.Καψωμένου στηρίζεται ακριβώς στη συστηματική και αυτοδύναμη μελέτη των ενδοκειμενικών κωδίκων, καθώς με αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται η αμφίδρομη σχέση του κειμένου με τα ευρύτερα πολιτισμικά συμφραζόμενα του, και η ιστορικότητά του.

Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη των χρονικών σχέσεων στον *Κρητικό*, που επιχειρεί ο Ρ.Μακκρίτζι¹⁵⁸, αξιοποιεί το αφηγηματικό υπόδειγμα του Γ.Γενέτ¹⁵⁹. Η δομική - μορφοσυντακτική ανάλυση της *Γυναίκας της Ζάκυνθος*, που επιχειρώ στη διδακτορική μου διατριβή, έχει ως στόχο να αναδείξει την ιδιαίτερη ρυθμική οργάνωση του συγκεκριμένου κειμένου πέραν των καθιερωμένων απόψεων, σύμφωνα με τις οποίες θεωρήθηκε αποκλειστικά "πεζό"¹⁶⁰. Η μεθοδολογική αρχή που στήριξε την υπόθεση εργασίας μας, ήταν ο κατά Ρ.Ιακώβσον *παραλληλισμός*¹⁶¹. Στην ειδολογικού περιεχομένου όμως προσέγγισή μας στηριχθήκαμε στο συνδυασμό κριτηρίων μορφικού, αφηγηματικού και θεματικού χαρακτήρα. Άλλη μελέτη του γράφοντος αναφέρεται στη διάκριση αναφορικού - αυτοαναφορικού λόγου, στο διαφορετικό δηλαδή τρόπο οργάνωσης του λογοτεχνικού κειμένου σε σχέση με ιστοριογραφικά κείμενα· τα σημεία δε αναφοράς μας ήταν η *Γυναίκα της Ζάκυνθος* και η

Ιστορία του Ιονίου Κράτους του Π. Χιώτη¹⁶².

Η μελέτη του Ν. Καλταμπάνου για τον *Κρητικό*¹⁶³, αποτελεί μια αξιολογότερη αποδομικής φύσεως προσέγγιση του σολωμικού κειμένου, όπου εξετάζεται το νόημα της "Φεγγαροντυμένης" από την οπτική γωνία του καντιανού "υψίστου". Η σημασιολόγηση της εικόνας της "Φεγγαροντυμένης" από τον αφηγητή, η εγκυρότητα της οποίας και αίρεται, συντονίζει την ερμηνευτική πρόταση του Ν. Καλταμπάνου.

Επιλεγόμενα

Συνοψίζοντας λοιπόν κατά ένα τρόπο τα προηγούμενα και στη βάση της γενικής διαπίστωσης ότι οι σολωμικές σπουδές βρίσκονται, χάρη στη στέρεη και έγκυρη γνώση των χειρογράφων του Σολωμού, που έχουμε από τα *Αυτόγραφα Έργα*, σε νέα φάση, θα ήταν δυνατόν ξεκινώντας από τον εκδοτικό τομέα να σημειωθεί ότι εκφράζονται ουσιαστικές αντιρρήσεις και αναιρέσεις της σύνθεσης του Πολυλά.

Με σημείο αναφοράς τα *Αυτόγραφα*, οι νέες εκδοτικές απόπειρες (Λ. Πολίτης - Γ. Π. Σαββίδης - Ελένη Τσαντσάνογλου - Γ. Κεχαγιόγλου - Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου - Π. Αγγελόπουλος) τοποθετούνται κριτικά απέναντι στις πριν του 1964 εκδόσεις των κειμένων του Σολωμού, υιοθετώντας διαφορετικές προτεραιότητες, το σχήμα των οποίων διατύπωσε ο Λ. Πολίτης (: "αναλυτικές" εκδόσεις κειμένων με μακροπρόθεσμη προοπτική την κριτική έκδοση όλου του έργου του Σολωμού).

Από την άλλη πλευρά οι φιλολογικοί περιεχομένου μελέτες (Λ. Πολίτης - Ο. Merlier - Στ. Αλεξίου - Γ. Γ. Αλιανδράτος - L. Coutelle - Γ. Π. Σαββίδης - Δ. Ν. Μαρωνίτης - Γ. Δάλλας - Ελένη Τσαντσάνογλου - Γ. Κεχαγιόγλου - R. Beaton - Δ. Αγγελάτος - Σ. Καββαδίας) παρά το ευρύ

φάσμα που καλύπτουν μαζί με τις εργασίες υποδομής (εργοβιογραφικές - Ε. Κριαράς, P. Mackridge - και βιβλιογραφικές - Λουκία Δρούλια, Ντ. Χριστιανόπουλος - συμβολές αφ' ενός, το *Λεξικό Σολωμού* και η *Αλληλογραφία* αφ' ετέρου), παρουσιάζουν και ορισμένες βασικές ελλείψεις: τη βιβλιογραφία κατ' αρχήν, αλλά και τη μελέτη της μετρικής, αφού, παρά τις επιμέρους συμβολές (Μ. Perí - Ε. Γαραντούδης), η κάπως πιο συστηματική σχετική εργασία είναι του Γ. Σπαταλά¹⁶⁴. η ίδια έλλειψη παρατηρείται και στα ζητήματα της γλώσσας, αφού εδώ ελάχιστες είναι οι εξαιρέσεις (: κυρίως οι εργασίες του Ζ. Λορεντζάτου, του V. Rotolo και του Σ. Καββαδία).

Δημιουργείται έτσι και με τη συνδρομή των συγκριτολογικών μελετών, ιδίως σε ότι αφορά στις ιταλικές και γερμανικές επιδράσεις από τη μια (L. Coutelle - Γ. Βελουδής - Γ. Π. Σαββίδης - Γ. Δάλλας - Μ. Perí) και στις νεότερες ελληνικές από την άλλη (Μ. Χατζηγιακουμής), ένα πλαίσιο αξιολογών φιλολογικών ερεισμάτων και σχηματοποιείται μια σειρά βασικών όρων επάρκειας για μελλοντικές σχετικές συμβολές.

Ως προς τις φιλοσοφικού - αισθητικού και ψυχαναλυτικού περιεχομένου μελέτες, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι παρά τις ενδεχόμενες μεθοδολογικές επιφυλάξεις για την αξιοποίηση του υλικού των χειρογράφων, αποτελούν ερεθιστικές ερμηνευτικές προτάσεις (Γ. Θέμελης - Σ. Ροζάνης - Π. Καραβίας). Όσον αφορά δε στις δομικές - σημειωτικές μελέτες (Ε. Καψωμένος - P. Mackridge - Ν. Καλταμπάνος - Δ. Αγγελάτος) και τις διακειμενικού τύπου προσεγγίσεις (Γ. Κεχαγιόγλου - R. Beaton - Α. Μπελεζίνης - Δ. Αγγελάτος), που εγγράφονται άλλωστε και στο γενικότερο πλαίσιο ενασχόλησης με τα θεωρητικά ζητήματα της λογοτεχνίας¹⁶⁵, παρατηρεί κανείς ένα ενδιαφέρον για το έργο του Σολωμού, που βαίνει αυξανόμενο στα τελευταία δεκαπέντε περίπου

χρόνια.

Ολοκληρώνοντας λοιπόν την κριτική αυτή επισκόπηση των σύγχρονων σολωμικών ερευνών, είναι σωστό να υπογραμμιστεί κάτι που αναφέρθηκε ήδη στην εισαγωγή, η αναγκαιότητα δηλαδή των συνδυαστικών πρακτικών : ερμηνευτικές προσεγγίσεις (: η σημαίνουσα πρακτική του έργου "εν προόδω") από τη μια, φιλολογικές - γραμματολογικές συνθέσεις από την άλλη.

Η αναγκαιότητα αυτή που επιβλήθηκε δυναμικά τω τρόπω από τα *Αυτόγραφα Έργα*, αποτελεί κατά τη γνώμη του γράφοντος τη γονιμότερη και λειτουργικότερη προοπτική για τις σολωμικές σπουδές του μέλλοντος.

Σημειώσεις

1) *Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*, τόμ. Α' - Β' (Φωτοτυπίες - Τυπογραφική μεταγραφή), επιμέλ. Α. Πολίτη, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1964:

2) Μ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Σύγχρονα σολωμικά προβλήματα (Κριτική συμβολή)*, Αθήνα, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, αρ. 54, 1969.

3) Η παρούσα εργασία συμπληρώθηκε με τα δεδομένα της περιόδου 1988 - 1992 και έλαβε την οριστική της μορφή τον Σεπτέμβριο του 1992.

4) Βλ. και το σύντομο παλαιότερο απολογισμό που κάνει ο Κ. Παλαμάς: "Η κριτική και ο Σολωμός (Θέματα για ξετύλιγμα)"(1903): *Κωστής Παλαμάς: Διονύσιος Σολωμός*, επιμέλ. Μ. Χατζηγιακουμής, Αθήνα, Ερμής, 1970, 115-128.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένες σχετικές νύξεις του Ι. Συκουτρή : "Η διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας" (1932) - "Κριτικά εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων" (1935): *Ιωάννου Συκουτρή Μελέται και άρθρα*, Αθήνα, Εκδόσεις του Αιγαίου, 1965, 240-256 και 420-435· βλ. χαρακτηριστικά: "Γύρω από τον Σολομόν εδημιουργήθη τελευταίως ολόκληρος φιλολογία και συνεσωρεύθη τεράστιον υλικόν ειδήσεων. Και όμως μία αντικειμενική και εξηκριβωμένη βιογραφία του ποιητού με ανάλυσιν των έργων του επιστημονική δεν υπάρχει. Εκείνος που θα θελήση να γνωρίση τον αληθινόν Σολομόν, και όχι τον Σολομόν με σάλτσαν μαρξιστικήν ή ηρωολατρικήν, αγιογραφικήν ή ποζιτιβιστικήν, μεταφυσικήν ή ψυχαναλυτικήν και δεν ηξεύρω τι άλλο, χρειάζεται ένα πλήθος βιβλίων να διεξέλθη, αγωνιζόμενος διαρκώς να διακρίνη τα γεγονότ' από τους ισχυρισμούς, την πραγματικότητ' από την μυθολογίαν" ("Η διδασκαλία ..., 245).

5) Γ. Θ. Ζώρας, "Δια να γνωρίσωμεν τον Σολωμόν", *Ελληνική Δημιουργία* 1 (1948), 297-301/ 391-395.

6) Γ. Θ. Ζώρας, "Σολωμός και σολωμικά μελέται", *Επτανησιακά μελετήματα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1959, 24-40.

7) *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τόμ. Α' - Β', (Ποιήματα-Πεζά και Ιταλικά . Παράρτημα: τόμ. Β': *Ιταλικά (Ποιήματα και Πεζά) Μετάφραση* [:Α. Πολίτη-Γ. Ν. Πολίτη], επιμέλ. Α. Πολίτη, Αθήνα, Ίκαρος, 1948/1955/1960.

8) Γ. Θ. Ζώρας, "Σολωμός και...", 39-40.

9) Α. Πολίτης, "Ο Σολωμός και οι σύγχρονοί του. Πριν από εκατό χρόνια"(1957): *Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.²1985, 272-297 το παράθεμα: 273.

10) Ο.π., 272.

11) Μ. Χατζηγιακουμής, *Σύγχρονα...*, 4· οκτώ χρόνια αργότερα Α. Καραντώνης σημειώνει: "Στην εποχή αυτή των ριζοσπαστικών αναθεωρήσεων, των αμφισβητήσεων, των αρνήσεων και της λησμοσύνης ο Σολωμός πάνω από εκατό χρόνια τώρα, παραμένει ο λιγότερο αμφισβητήσιμος ποιητής μας. Μπορεί να κόπασε ή και να σταμάτησε τελευταία χρόνια η πολύχρονη και θυελλώδης σολωμολογία, όπως κόπασαν και η παλαμολογία και η καθαφολογία (σικελιανολογία) είχαμε ποτέ). Το πρόσωπο του Σολωμού παραμένει άτρωτο από διασταυρώσεις των διαφόρων απόψεων και αθάμπωτο από τα πυκνούς λιβανωτούς των κάθε είδους κριτικών του, ερμηνευτών του και φιλολογικών αποκαταστατών του", *Νέα Εστία*, 102 (1977), 1314-1317· παράθεμα : 1315.

12) Βλ. το δεύτερο μέρος της εργασίας του Μ. Χατζηγιακουμής, *ό.π.*, 21-35.

13) Χρήσιμος είναι ο σύντομος απολογισμός των σολωμικών ερευνών από τον Ε. Καψωμένο στο πρόσφατο βιβλίο του : "*Καλή και μαύρη πέτρα σου*", *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, Αθήνα, Εστία, 1992, 258-260.

14) Βλ. όσα σημειώνει σχετικά η Ελένη Τσαντσάνογλου: *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ.11: Εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα, Ερμής, 1982, 337 : σμ.7.

15) Μ. Χατζηγιακουμής, "*Σύγχρονα...*", 7- 9.

16) Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα...*, 170-172.

17) Α. Πολίτης, "Το πρώτο σχέδιο του *Λάμπρου*. Πρόδρομος φιλολογική έκδοση από το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ.12" (1978) *Γύρω ...*, 442-489· κυρίως: 442-444.

18) Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα...*, 166-172.

19) Α. Πολίτης, "Τα χειρόγραφα του Σολωμού (Ένας θησαυρός που σώθηκε)" (1954): *Γύρω ...*, 245-271· το παράθεμα : 269.

20) Α. Πολίτης, "Τα χειρόγραφα ...", 254.

21) Α. Πολίτης, "Για την έκδοση του Σολωμού" (1938): *Γύρω ...*, 19-57· κυρίως: 19-28.

22) Α. Πολίτης, "Το πρώτο σχέδιο ...", 442-489. Νωρίτερα και ο Γ. Ν. Παπανικολάου (*Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τόμ. Α' - Β', Αθήνα, 1970-1972) αξιοποίησε αρκετές παραλλαγές στίχων από τα *Αυτόγραφα Έργα*.

23) Η διδακτορική της διατριβή κυκλοφόρησε αρχικά το 1978· σε κανονική έκδοση από το 1982 : Βλ. παραπάνω στη σημείωση 14.

24) Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα...*, 182.

25) Ό.π., 183-187. Βλ. επιπλέον το χρήσιμο άρθρο του Αγγ. Τσοπανάκη, "Φιλολογικά στο Σολωμό", *Ελληνικά*, 30 (1977), 433-440, με αφορμή τη διδακτορική διατριβή της Ελένης Τσαντσάνογλου, όπου επισημαίνονται ορισμένες ελλείψεις για αναγνώσεις των *Αυτογράφων Έργων*.

26) Ελένη Τσαντσάνογλου, *ό.π.*, 167-168.

27) Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, *Ο "Κρητικός" του Διονυσίου Σολωμού στο αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ.11. Μια νέα έκδοση του ποιήματος*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, 1988, και: Π. Αγγελόπουλος, *Εκδοτική αναθεώρηση του Α' Σχεδίασματος των "Ελευθέρων Πολιορκημένων" του Σολωμού*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, 1988.

28) Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, *Ο "Κρητικός"...*, 127.

29) Ό.π., 128· βλ. όμως και τις επιφυλάξεις του Στ. Αλεξίου για την έκδοση του *Κρητικού* από την Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου :

“Παρατηρήσεις στον Σολωμό”, στον τόμο : *Lirica greca da Archiloco a Elitis. Studi in onore di Fillippo Maria Pontani*, Πάδοβα, Liviana Ed., 1984, 309-317 : σημ.14.

30) Γ.Κεχαγιόγλου, “Προτάσεις για τον *Πόρφυρα* του Σολωμού”, στον τόμο: *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, 1979, 153-184.

31) Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις του Στ.Αλεξίου : “Σολωμικά”, *Παλίμνηστον*, 3 (1986), 9-34· ιδίως:25-26.

32) Γ.Κεχαγιόγλου, “Προτάσεις ...”, 178-184· βλ. ακόμα όσα σημειώνει ο Στ. Αλεξίου: “Απαραίτητος όρος μιας έκδοσης είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι το σολωμικό κείμενο θα λειτουργεί ως ποίημα. Αν δεν επιτυγχάνεται αυτό, είναι προτιμότερο να μένομε στη μορφή που παρέχει η έκδοση των *Αυτογράφων*. Μια παράλληλη βασική προϋπόθεση είναι ο σεβασμός της καλλιτεχνικής β ο ύ λ η σ η ς του ποιητή. Δεν ξέρομε με ποια ακριβώς μορφή θα εδημοσίευε τους στίχους αυτούς ο Σολωμος, μπορούμε όμως να είμαστε απόλυτα βέβαιοι για το ποια μδρφή θα απέρριπτε”, ό.π., 28.

33) Ό.π.

34) Ό.π., 31.

35) Γ. Π. Σαββίδης, “ Εισήγηση σε μια νέα ανάγνωση της *Γυναίκας της Ζάκυθος*” - “*Η Γυναίκα της Ζάκυθος ή Το όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου Εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου*”, *Περίπλους*, 9-10 (1986), 11-28.

Βλ. παράλληλα και τη μετάφραση της *Υπερκαλύψεως* του U.Foscolo από τον Α. Μπελεζίνη (*Σπείρα* 1, 2-3 (1984), 3-36 και 5-42): πρόκειται για κείμενο που συνδέεται καίρια με τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* και φωτίζει ορισμένες πλευρές της, ιδιαίτερα δε τη ρυθμική οργάνωση

της· βλ. σχετικά: D. Angelatos, “La Femme de Zante”. *Oeuvre de Dionysios Solomos (1826-1833)*, Thèse pour le doctorat de 3e cycle (Université de Paris-Sorbonne/ Paris IV), Παρίσι, 1986.

36) Σολωμού *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, έκδ. Α.Πολίτη, Αθήνα, Ίκαρος, 1944 [: φωτομηχανική ανατύπωση : Αθήνα, Ίκαρος, 1983]

37) Γ. Π. Σαββίδης, “Εισήγηση...”, 12.

38) *Διονύσιου Σολωμου Η Γυναίκα της Ζάκυθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου Εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου*, έκδ. Ελένη Τσαντσάνογλου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991, κα’.

39) O.Merlier, Solomos. *La vision prophétique du moine Dionysios ou La Femme de Zante. Essai d’anastylose de l’oeuvre*, Παρίσι, Les Belles Lettres, Centre d’ Études d’ Asie Mineure, Archives Melpo et Octave Merlier no.1, 1987.

40) Βλ. τη σχετική βιβλιοκρισία του γράφοντος στα *Ελληνικά*, 40 (1989), 196-203, καθώς και εκείνη του P. Mackridge : *Modern Greek Studies Yearbook*, 4 (1988), 380-384.

41) Για μια άλλη πρόσφατη μετάφραση στα γαλλικά του σολωμικού κειμένου, βλ.: Α. Παγουλάτος, “Για μια γαλλική μετάφραση των πεζών κειμένων του Σολωμού” : *Πρακτικά Δέκατου Συμπόσιου Ποίησης. Διόνύσιος Σολωμός* (Πανεπιστήμιο Πατρών, 6-8.7.1990), επιμέλ. Σ. Α. Σκαρτοή, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1992, 294-302· απόσπασμα της μετάφρασης του κειμένου στα γαλλικά από τους Α. Παγουλάτο και J.- P. Faye, στο περιοδικό *Συντέλεια*, 4-5 (1991) 132-137.

42) Σ. Καββαδίας, “Εκδοτική δοκιμή στον *Πόρφυρα* του Δ. Σολωμού”, *Πόρφυρας*, 47 (1988), 7-24· βλ. σχετικά του ίδιου: “Τοπογραφία σε έργα του Σολωμού”: *Πρακτικά Δέκατου...*, 185-196.

43) Γ. Κεχαγιόγλου, “Προτάσεις για το *Carmen Seculare* του

Σολωμού", *Αριάδνη*, 5 (1989) [=Αφιέρωμα στον Στ.Αλεξίου], 407-431.

44) *Διονυσίου Σολωμού Η Γυναίκα της Ζάκυνθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου Εγκάτοικου εις Ξωκλήσι Ζακύνθου*, έκδ. Ελένη Τσαντσάνογλου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991.

45) *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος* βρίσκεται στο δεύτερο τόμο των *Απάντων*, αλλά με αρκετές διαφορές από την έκδοση του 1944.

46) *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τόμ. Γ' (*Αλληλογραφία*) επιμέλ. Α. Πολίτη, Αθήνα, Ίκαρος, 1991.

47) Βλ. χαρακτηριστικά στο προλογικό σημείωμα του πρώτου τόμου (1948) των *Απάντων*: "Στον τρίτο τόμο θα εκδοθούν, για πρώτη φορά συγκεντρωμένες σε τόμο και κατά το μεγαλύτερο μέρος ανέκδοτες οι επιστολές του Σολωμού: το πρωτότυπο ιταλικό κείμενο, μετάφραση και σημειώσεις ερμηνευτικές", ό.π., 7.

48) Ό.π., η' - ιβ'.

49) Μ. Χατζηγιακουμής, "Σύγχρονα...", 10.

50) Ο. Merlier, "Σημειώσεις και στοχασμοί του Σολωμού" *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, (23-29/ 9/ 1965), τόμ. Β', Αθήνα 1969, 113-118.

51) Βλ. σχετικά και: L. Coutelle, "Η παλιά παιδεία πίσω από τη νέα τέχνη του Σολωμού": *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)* Αθήνα, Νεφέλη, 1990, 83-161· κυρίως: 86-88.

52) L. Coutelle, "Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Σολωμό (Οι κώδικες της Ζακύνθου)", *Ο Εραμιστής*, 3 (1965), 225-241 [=Πλαισιώνοντας ..., 21-48]

53) L. Coutelle, "Τρεις "γραμματικοί" του Σολωμού", *Εραμιστής*, 5 (1967), 9-22 [=Πλαισιώνοντας ..., 49-67]. Χρονολογικά προβλήματα της ζακυνθινής περιόδου λύνει και η εργασία του Γ. Π.

Αλισανδράτου: "Ένα μικρό αυτόγραφο του Σολωμού", *Ο Εραμιστής*, 11 (1964) [=Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Αφιέρωμα στον Κ.Θ.Δημαρά, Αθήνα, 1980, 227-237].

54) L. Coutelle, "Παρατηρήσεις πάνω στο χειρόγραφο του *Διαλόγου* του Σολωμού", *Ο Εραμιστής*, 6 (1968) 33-42 [=Πλαισιώνοντας..., 69-81]

55) Βλ. και: Α. Αργυρίου, "Κάποιες συνέπειες" (1971): *Αναψηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα, Κέδρος, 1986, 128-133.

56) V. Rotolo, *Il Dialogo sulla lingua di Dionisio Solomos*, Palermo, Pr.L' Academia, 1970.

57) Ζ. Λορεντζάτος, *Ο "Διάλογος" του Σολωμού. Ένας απολογισμός*, Αθήνα, Ίκαρος, 1970, και επίσης: *Για το Σολωμό, τη λύρα τη δίκαιη*, Αθήνα, Ίκαρος, 1974.

58) Ζ. Λορεντζάτος, "Ένας ορισμός του Σολωμού για το ύφος": *Μελέτες*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1966, 195-211.

59) Ντ. Κονόμος, *Σολωμικά*, Αθήνα, Ζακυνθινή Βιβλιοθήκη αρ. 3, 1963. Βιογραφικού ενδιαφέροντος είναι και τρία νεότερα δημοσιεύματά του για μια "εφηβική ερωτική περιπέτεια" του ποιητή, το καλοκαίρι του 1814, που αποδεικνύεται τελικά αστήρικτη· βλ. σχετικά: *Επτανησιακά Φύλλα*, 14, τχ. 2 (1987) 83-86· 14, τχ. 3 (1988) 165-166· 15, τχ. 2 (1989) 41-42.

60) *Κωστής Παλαμάς: Διονύσιος Σολωμός...* (βλ. σημ. 6)

61) Α. Πολίτης, "Η δημιουργική δεκαετία του Σολωμού" (1948): *Γύρω...*, 172-190· κυρίως: 188-189.

62) Α. Πολίτης, "Η δομή του *Κρητικού*" (1970): ό.π., 402-413.

63) Α. Πολίτης, "Σολωμού λέξεις" (1974): ό.π., 414-426.

64) Γ. Π. Σαββίδης, "Δύο αφανή προβλήματα δομής του

Κρητικού”, *Ο Εραμιστής*, 11 (1974) [=Νεοελληνικός Διαφωτισμός - Αφιέρωμα στον Κ.Θ.Δημαρά, Αθήνα, 1980, 443-455].

65) Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Οι εποχές του “Κρητικού”*, Αθήνα, Λέσχη, 1975.

66) R. Beaton, “Dionysios Solomos : the Tree of Poetry”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 161-182.

67) Λουκία Δρούλια, “Γύρω στις πρώτες σολωμικές εκδόσεις και μεταφράσεις”, στον τόμο: *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Βενετία, 1974, 380-401· της ίδιας: “Η πρώτη δημοσίευση και μετάφραση των στρ. 151-158 του σολωμικού *Ύμνου*”, *Ο Εραμιστής*, 67 (1975), 1- 6. Βλ. ακόμα την εργασία του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, “Για τις πρώτες δημοσιεύσεις του επιγράμματος των Ψαρών”, *Ο Εραμιστής*, 17 (1981) 179-186.

68) Ε. Κριαράς, “Η ζωή και το έργο του Σολωμού”, *Νέα Εστία*, 104 (Χριστούγεννα 1978), 3-25. Η εργοβιογραφία του Σολωμού, που συνέταξε ο Θ. Γ. Σταύρου: “Διονύσιος Σολωμός”, *Τετράδια Ευθύνης*, 22 (1984), 23-53, υστερεί σαφώς έναντι της σύνθεσης του Ε.Κριαρά.

69) Γ. Βαλέτας, “Ο Σολωμός και η νεοελληνική κριτική. Μία σύντομη επισκόπηση των σολωμικών μελετών”, *Νέα Εστία*, ό.π., 151-217. Βλ. ακόμα τις ακόλουθες μελέτες που αφορούν στην “υποδοχή” του σολωμικού έργου : α’. Β. Χατζηβασιλείου, “Η γένεση της νεοελληνικής κριτικής : Αμφιβολίες για το σολωμικό έργο στη ρομαντική Αθήνα του 1859”, *Το Δέντρο*, 44-45 (1989), 160-166· β’. Δ. Τζιόβας, “Ο ποιητής ως ήρωας και η σύγκρουση των παραδόσεων : Σολωμός, Αποστολάκης και Carlyle: *Πρακτικά Δέκατου...*, 270-293 και γ’. Γ. Ανδρειωμένος, “Στη βαριά σκιά του Σολωμού: Οι επτανήσιοι λόγιοι για τον Ανδρέα Κάλβο” : ό.π., 234-237.

70) Ντ. Χριστιανόπουλος, “Οι μεταφράσεις του *Ύμνου εις την Ελευθερία* του Σολωμού. Βιβλιογραφία - Πληροφορίες - Σχόλια”: *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Λίνο Πολίτη...*, 99-143· περίληψη της εργασίας αυτής με νέα στοιχεία: *Περίπλους*, 8 (1986), 195-201. Νεότερη πλήρης μορφή: *Συμπληρώνοντας κενά. Φιλολογικές μελέτες*, Αθήνα, Ρόπτρον, 1988, 9-106. Στο πλαίσιο αναφορών για τον *Ύμνο*, βλ. και : Α. Πολίτης, “Μια κρίση του Α.Μουστοξύδη (1825) για τον *Ύμνο* του Σολωμού” : *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Λίνο Πολίτη ...*, 89-97.

71) Ελένη Τσαντσάνογλου, “Οι Αδελφοποιητοί. Ένα μετακινούμενο σολωμικό θέμα” : ό.π., 145-151.

Η εξελικτική διαμόρφωση των σατιρικών ποιημάτων του Σολωμού (από τα νεανικά στιχουργήματα μέχρι την κερκυραϊκή περίοδο), εξετάζεται από την Ελένη Τσαντσάνογλου σε άλλη αναλυτική εργασία : “Διονύσιος Σολωμός”, στον τόμο : *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1979, 7-45.

72) Χ.Π.Φράγκος, “Συμβολή για μια νέα ανάγνωση των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*” : *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Λίνο Πολίτη ...*, 185-196.

73) Βλ. για παράδειγμα : Γ. Σπαταλάς, “ Η στιχουργία του Σολωμού”, *Νέα Εστία*, 1-2 (1927), 549-554/ 619-626, και του ίδιου : “Η στιχουργική τέχνη του Σολωμού”, *Νέα Εστία*, 62 (Χριστούγεννα 1957), 28-42· βλ. ακόμα: Θ. Μακρής, “Σολωμικοί παρατονισμένοι στίχοι”, *Νέα Εστία*, 49 (1951), 554-547.

74) Μ. Peri, “Stazioni greche di ottava rima”, στον τόμο: *Miscellanea 2, Università di Padova, Istituto di Studi Bizantini e*

Neogreci, Πάδοβα, 1979, 115-155· βλ. ακόμα : Ε.Γαραντούδης, "Για τη μετρική και τους μετρικούς του Σολωμού", *Το Δέντρο*, 44-45 (1989), 155-159.

75) Ο Διονύσιος Σολωμός και η νεοελληνική κριτική (Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας), ανάπτυπο από τον Α' τόμο των *Πρακτικών του Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Κέρκυρα, 1980· βλ. και την αναφορά του Α.Πολίτη για το ότι η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών "έχει καταρτίσει μια πλήρη σολωμική βιβλιογραφία η οποία ξεκινάει από εκεί που σταματά η βιβλιογραφία Βογιατζάκη - Τωμαδάκη, το 1934", ό.π., ξη'.

76) Ε. Καψωμένος, Μαρία Αντωνίου, Γεωργία Λαδογιάννη, Μάγδα Στρογγυάρη, Ιφιγένεια Τριάντου, *Λεξικό Σολωμού. Πίνακας λέξεων του ελληνόγλωσσου σολωμικού έργου*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επιτηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη, Παράρτημα αρ.14, [*Νεοελληνικές Έρευνες*, αρ.2], 1983.

77) Α. Πολίτης, "“Αλαφροϊσκιωτε Καλέ”. Η χρήση μερικών επιθέτων στον Σολωμό" (1984) : *Γύρω ...*, 499-518.

78) Α. Πολίτης, "Ζητήματα αλληλογραφίας του Σολωμού" (1982) : ό.π., 490-498· του ίδιου : "Η αλληλογραφία του Σολωμού με τον αδελφό του (Μερικές διευκρινίσεις)" (1978) : ό.π., 427-441.

79) Γ. Δάλλας, "Η ποιητική του Σολωμού και του Κάλβου και η διαμόρφωση της επτανησιακής κριτικής", στον τόμο: *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1981, 7-53.

80) Μ. Νικηφορίδης, "Σολωμικό πολύπαθο", στον τόμο : *Αμητός. Στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1984, 446-463.

81) Στ.Αλεξίου, "Σολωμικά",... βλ. επίσης: Γ. Κεχαγιόγλου,

"Θέματα του *Πόρφυρα* και η σολωμική ποίηση", *Υδρία*, 16 (1975), 63-70, και Μ.Περί, "Fra Solomos et Polylos: Στοχασμοί", στον τόμο: *Miscellanea 3*, Universita di Padova, Instituto di Studi Bizantini e Neogreci, Πάδοβα, 1982, 73-81.

82) Στ. Αλεξίου, "Λανθάνον κείμενο του Σολωμού για τα γεγονότα του 1848 στην Ιταλία", *Το Δέντρο*, 44-45 (1989), 12-15· βλ. του ίδιου : "Σολωμικά",...19-23.

83) Σ. Καββαδίας, "Για μια νέα έκδοση της *Γυναίκας της Ζάκυθος* του Σολωμού", *Περίπλους*, 13-14 (1987), 49-53.

84) Γ. Π. Σαββίδης, "Εισήγηση...".

85) Σ. Καββαδίας, *Λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Δ.Σολωμού*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Περίπλους, 1987.

86) Σε παλαιότερη διδακτορική διατριβή μελετήθηκαν τα ιδιωματικά γλωσσικά στοιχεία του σολωμικού έργου και αποδόθηκαν στη Μάνη, απ' όπου και η καταγωγή της μητέρας του ποιητή για τη συγκεκριμένη εργασία όμως μπορούν να διατυπωθούν σοβαρές αντιρρήσεις ως προς τη μεθοδολογία και την υιοθετούμενη αποδεικτική διαδικασία : Α. Κουτσιλιέρης, *Συμβολή εις την γλώσσαν του Σολωμού*, Εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή, Αθήνα, 1967.

87) Έλένη Τσαντσάνογλου, "Η ταυτότητα της Φεγγαροντυμένης στον *Κρητικό* του Σολωμού· το όραμα του ποιητή και το όραμα του ζωγράφου", στον τόμο : *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ε.Ε.Φ.Σ., Θεσσαλονίκη, 1978, 167-195.

88) Βλ. αναλυτικά : Ε. Καψωμένος, "*Καλή ναι η μαύρη πέτρα σου*". *Ερμηνευτικά ...*, 203-251. Βλ. ακόμα το χρησιμότερο μελέτημα του Ι.Ν. Περούσινακη : "Πάλι για τη "Φεγγαροντυμένη", στον *Κρητικό* του Σολωμού", *Ελληνικά*, 37 (1986), 163-170.

89) Ελένη Τσαντσάνογλου, "Ο πληροφοριακός λόγος και ο λόγος της τέχνης στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* του Σολωμού", *Παλίμψηστο*, 6 (1988), 15-46· βλ. και την παλαιότερη εργασία του Κ. Στεργιόπουλου: "*Γυναίκα της Ζάκυνθος* του Σολωμού. Ένα προδρομικό έργο της αφηγηματικής πεζογραφίας μας" (1976): *Περιδιαβάζοντας*, τόμ. Β Αθήνα, Κέδρος, 1986, 17-25.

90) Αναστασία-Δανάη Λαζαρίδου, "Ο Σολωμός τα "Στοχασμών", *Διαβάξω*, 213 (1989), 73-84· βλ. και: Κατερίν Τικτοπούλου, "Ακαδημίας Αθηνών αρ. 66: αντίγραφο Πολυλά (Ελ λανθάνον αυτόγραφο του Σολωμού)", *Μολυβδοκοנדυλοπελεκητής*, (1989), 43-55.

91) Βαρβάρα Καλογεροπούλου - Μεταλληνού, "Επώνυμοι Κεφalonίτες φίλοι και θαυμαστές του Δ.Σολωμού", *Διαβάξω*, 213 (1989), 8: 92· ακόμα: Γ. Δ. Μεταλληνού. "Οι αδελφοί Ιακωβάτοι ως συλλογές δημοτικών τραγουδιών χάριν του Διονυσίου Σολωμού", *Παρνασσός*, 1 (1971) 90-118. Βλ. επίσης: Γ. Γ. Ζώρας, "Ο Δ. Σολωμός και η Ακαδημία Arcadia", *Παρνασσός*, 9 (1987), 332-334.

92) Σ. Καββαδίας, "Παρατηρήσεις (Απόσπασμα ευρύτερης μελέτης)", *Διαβάξω*, 213 (1989), 99-103.

93) Φανή Κισκίρα-Καξαντζή, "Το σονέτο In morte di Ugo Foscolo του Σολωμού και οι ελληνικές μεταφράσεις του", *Το Δέντρο*, 4 (1989), 127-139.

94) V.Rotolo, "Η διγλωσσία του Σολωμού", ό.π., 51-54· βλ. ακόμη του ίδιου: "Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστοπούλου και του Δ.Σολωμού": *Νεοελληνικός Διαφωτισμός ...*, 93-105.

95) Ε. Γαραντούδης, "Για τη μετρική ..."· βλ. και τη σχετική συζήτηση μεταξύ P. Mackridge και M. Peri: *Μαντατοφόρος*, 32 (1990), 6-21.

96) Δ. Αγγελάτος, "...tutta questa Ode nella sua costruzione primitiva": Οι "περιπετειώδεις" σχέσεις κειμένου και παρακειμένου (*Εισ τον Θάνατον του Λορδ Μπάιρον. Ποίημα Λυρικό*), *Το Δέντρο*, 44-45 (1989), 168-173.

97) P. Mackridge, Dionysios Solomos, Μπρίστολ, Bristol Classical Press, 1989.

98) Γ. Δάλλας, "'Μουσικήν ποίει και εργάξου". Η σημασία και η λειτουργία του ήχου στα ώριμα ποιήματα του Σολωμού", στον τόμο: *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliet για τα πενήντα χρόνια της ελληνικής παρουσίας του*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1990, 171-192.

99) Γ. Κεχαγιόγλου, "Η λεγόμενη "Σκιά του Ομήρου" και οι "σολωμικές επιφάνειες ποιητών"/ "επιφάνειες σε ποιητές": μερικές αναγνωστικές αντιδράσεις": *Πρακτικά Δέκατου ...*, 131-177.

100) Ό.π., 164-167.

101) Σ. Καββαδίας, "Οι σχισμένες οκτάβες της 6 σελίδας των Α.Ε. του Διον. Σολωμού", στον τόμο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για το Σολωμικό Έργο, Ζάκυνθος*, 1991, 33-42.

102) Εμμ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Νεοελληνικάί πηγαί του Σολωμού. Κρητική λογοτεχνία, δημόδη μεσαιωνικά κείμενα, δημοτική ποίηση*, Διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου αρ.1, 1968. Βλ. και τη μελέτη του Ν. Βαγενά, *Σολωμικά*, Αθήνα, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας αρ. 52, 1969.

103) Βλ. όμως και την ανακοίνωση του Γ. Κεχαγιόγλου στο *Δέκατο Συμπόσιο Ποίησης*: "Η λεγόμενη ...

104) L. Coutelle, Formation poétique de Solomos (1815-1833), Athènes, Ερμής, 1977 [α' έκδοση πολυγραφημένη: Aix-en-Provence,

1969].

105) Γ. Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική: Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

106) Η ξενόγλωσση βιβλιογραφία περί διακειμενικότητας είναι ευρύτατη· χρήσιμη όμως εισαγωγή αποτελεί το: *Intertextuality: Theories and Practices*, M.Worton and J.Still : εκδ., Μάντχεςτερ, Manchester University Press, 1990.

107) *Ελληνικά*, 24 (1971), 194-201.

108) Ν. Βαγενάς, Γύρω από μερικούς δαντικούς ήχους στο Σολωμό, Αθήνα, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας αρ. 44, 1968. Για το συσχετισμό του *Δάμπρου* με τον Orlando Furioso του Ariosto, βλ. του ίδιου: *Σολωμικά*, ό.π., 12-14. Σε πρόσφατη μελέτη του ο Ι. Ν. Πεφυσινάκης επισημαίνει παράλληλα χωρία του σολωμικού ποιήματος Σκιά του Ομήρου και του ένατου βιβλίου από το έργο του Πετράρχη Africa: "The Shade of Homer: Solomos, Petrarch, Ennius", *Δωδώνη*, 21 (1991) 175-188.

109) L. Coutelle, Formation poétique... . Στον κύκλο των ιταλικών επιδράσεων γενικότερα ανήκουν και οι δύο μελέτες του B.Lavagnini: "Ο Σολωμός και ο Ύμνος στον Γαριβάλδη", *Παρθασός*, 11 (1969), 347-364 και "Gli inizi poetici di Solomos in Italia e una lettera profetica di Giuseppe Montani"(1972): *Atacta. Scritti minori di filologia classica, bizantina e neogreca*, Παλέρμο, Palumbo, 1978, 729-745.

110) L. Coutelle, "Η παλιά παιδεία ...

111) L. Coutelle, "Ο Σολωμός σαν εθνικός ποιητής", *Διαβάζω*, 213 (1989), 38-43.

112) L. Coutelle, "Ο Σολωμός και ο Όμηρος": *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ...*, 67-70.

113) *Πρακτικά Δέκατου ...* περιλαμβάνονται ανακοινώσεις των: Γ. Βελουδή, Δ. Αγγελάτου, Σ. Μιχαήλ, Κ. Μπαλάσκα, Τ. Κόρφη, L. Coutelle, Γ. Κεχαγιόγλου, Στ. Ροζάνη, Σ. Καββαδία, Ν. Βρεττάκου, Γ. Ανδρειωμένου, Δ. Τζιόβα και Α. Παγουλάτου.

114) L. Coutelle, "Ο Σολωμός και τα "Μύρια εξαγόμενα"": ό.π., 119-130. Βλ. και τις μελέτες του Α. Μυγδάλη, *Διονυσίου Σολωμού, Εισ το Θάνατο του Λορδ Μπάιρον*. Πηγές και ξένες επιδράσεις, Θεσσαλονίκη, Σ. Μποδίτσης, 1973 και *Πώς είδαν τον Lord Byron ο Goethe και ο Σολωμός*, Θεσσαλονίκη, Σ. Μποδίτσης, 1973.

115) Ν. Βαγενάς, "Σολωμός και Όσσιαν", *Παρθασός*, 8 (1966), 517-522· βλ. επιπλέον : P.Karagiorgos, "The First Greek Translation of Shakespeare: Macbeth by Andreas Theotokis (1819)", *Δωδώνη*, 5 (1976), 223-241.

116) M.B.Raizis, "Solomos and the Britannic Muses", *Neo-Hellenika*, 1 (1970), 94-121.

117) M. B. Raizis, *Dionysios Solomos*, Νέα Υόρκη, Twayne, 1972.

118) Ε. Φραγκίσκος, "Ο σολωμικός Ύμνος και το λυρικό δράμα Hellas του P.B.Shelley": *Νεοελληνικός Διαφωτισμός ...*, 527-567.

119) G.Veloudis, "Solomos und Shiller", *Hellenika* (1973), 32-41· μεταφρασμένο στα ελληνικά: *Τομές*, 44-45 (1979) 8-15 [=Γ. Βελουδής, *Αναφορές. Έξι νεοελληνικές μελέτες*, Αθήνα, Φιλιππίδης, 1983, 30-43].

120) Γ. Βελουδής, "Ο σολωμικός Βάρναλης" (1975) : *Προτάσεις. Δεκαπέντε γραμματολογικές δοκιμές*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, 40-53. Για το ίδιο θέμα, βλ. ακόμα και: Γ. Δάλλας, "Ο αντιιδεαλιστικός σολωμισμός του Βάρναλη", *Δωδώνη*, 14 (1985), 159-192.

121) Γ. Βελουδής, "Ο επτανησιακός εγελιανισμός": *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού*, (Λευκάδα, 15-19/ 9/ 1982) : υπό

εκτύπωση δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο πρόσφατο βιβλίο του Γ.Βελουδή, *Μονά - Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώσις 1992, 79-96.

Για το ζήτημα της "αποσπασματικότητας", βλ. κατ' αρχήν τις αναφορές του Μ. Δημάκη: "Το αποσπασματικό έργο του Σολωμού", *Νέα Εστία*, 76 (Χριστούγεννα 1964), 83-90, και του Θ. Δ. Φραγκόπουλου, "Το ημιτελές στον Σολωμό", *Νέα Εστία* 104 (Χριστούγεννα 1978), 55-59. Πικαιρίες όμως σχετικές επισημάνσεις υπάρχουν στο βιβλίο του Βελουδή: *Διονύσιος Σολωμός ...*, 374-395 και στις παρακάτω μελέτες: Lampropoulos, "Incompleteness as Damnation: The Poetics of the Romantic Fragment in Dionysios Solomos The Free Besieged Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism, Princeton University Press, 1988, 85-99, Γ.Βελουδής, "Το ρομαντικό "απόσπασμα" στο Σολωμό", *Το Βήμα*, (17.7.1988), και Π. Σαββίδης, "Το ατελές ποίημα σε ξένους και Έλληνες ρομαντικούς Περιπλους", 23 (1989), 129-150 [=Ανακοίνωση στη *Συνάντηση στο Ζάκυνθο για τα Νεοελληνικά Γράμματα: "Διονύσιος Σολωμός (1798-1857)"*, (Ζάκυνθος 10-12.7.1988): Διεύθυνση Γραμμάτων και Υπουργείου Πολιτισμού. Τα *Πρακτικά* (: Ανακοινώσεις των: Μαρί Πολίτη-Σακελλαριάδη, Ν. Λούντζη, Κατερίνας Τικτοπούλου, Στ. Ροζάκου, Γ. Π. Σαββίδη, Γ. Κεχαγιόγλου, Δ. Αγγελάτου, Αναστασίας-Δανάης Λαζαρίδου, Ελένης Τσαντσάνογλου, Σ. Καββαδία) είναι υπό εκτύπωση.

122) Γ. Βελουδής, "Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός", στον τόμο: *Αφιέρωμα στον Ι.Μ.Παναγιωτόπουλο* επιμ. Ε. Κριαρά, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης - Παιδεία, 1989, 59-76. *Μονά - Ζυγά. Δέκα ...*, 97-123.]

123) Ό.π., 59.

124) Ό.π., 69-70.

125) Γ. Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός ...*. Βλ. και το γραμματολογικό έργο του ίδιου: *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, 2 τόμ., Άμστερνταμ, Adolf M.Hakkert, 1983· κυρίως τον πρώτο τόμο: 133-185. Δύο ακόμα δημοσιεύματα του Γ. Βελουδή, "Ο άγνωστος Σολωμός", *Το Βήμα*, (23.8.1987), και "Η ενόττητα του χρόνου ως φιλοσοφική σύλληψη. Ο προβληματισμός του Σολωμού γύρω από ένα πανάρχαιο και "άλυτο" πρόβλημα", *Η Καθημερινή* (15.1.1989 και 17.1.1989), συνδέονται άμεσα με το βιβλίο του: *Διονύσιος Σολωμός...*. Βλ. παράλληλα τη βιβλιοκρισία του Ρ. Mackridge: *Modern Greek Studies Yearbook*, 6 (1990), 545-548, καθώς και τα κείμενα του Α.Μπελεζίνη, που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Αυγή* (31.12.1989, 1.4.1990, 8.7.1990, 29.7.1990), σχετικά με το παραπάνω βιβλίο του Γ. Βελουδή.

126) Β. Ι. Λαζανάς, "Σολωμός και Hoelderlin. *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι - Αρχιπέλαγος*", *Νέα Εστία*, 104 (Χριστούγεννα 1978), 213-232.

127) Β. Ι. Λαζανάς, "Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Σολωμού και ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν (Hymne an die Freiheit) του Φρήντριχ Χαίλντερλιν", *Το Δέντρο*, 44-45 (1989), 105-109· βλ. και τη μελέτη του ίδιου, "Goethe και Σολωμός", *Παρνασσός*, 12 (1970), 103-110.

128) Η. Σπυρόπουλος, "Ομηρικές επιδράσεις στον Δ. Σολωμό": *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Λίνο Πολίτη ...*, 79-88. Βλ. ακόμα και: Β. Ι. Τόγιας, "Οι Λόγοι Εκκλησιαστικοί Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν του Δ. Σολωμού (Σημεία επαφής και στοιχεία παράλληλα)", *Ο Ερανιστής*, 18 (1986) 163-184.

129) Ι. Θ. Κακριδής, "Η πινδαρογνωσία του Σολωμού", *Θαλλώ*, 2

(1990), 7-11· βλ. όμως σε διαφορετικό πλαίσιο δεδομένων και: Γ. Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός ...*, 357-361. Αξίζει εδώ να αναφερθεί και η παλαιότερη μελέτη του V. Rotolo, "Η λατινομάθεια του Σολωμού", *Ο Ερασιστής*, 4 (1964) 1-6.

Πολλές αντιρρήσεις ως προς τη μεθοδολογία είναι δυνατόν να σημειωθούν για τη μελέτη της Αγγελικής Παναφοροπούλου, *Η βεργιλιανή ανταύγεια στην ποίηση του Σολωμού*, Αθήνα, Μνημοσύνη, 1989.

130) Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου, "Ο *Διάλογος*. Δύο ξένοι πρόδρομοι του Σολωμού : S. Speroni και J. Du Bellay", *Τετράδια Ευθύνης ...*, 165-170. Βλ. και τη σύντομη μελέτη του Ντ. Κονόμου, "Η καταγωγή των δύο πρώτων τετραστίχων του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* του Διονυσίου Σολωμού (Μια σπάνια γαλλική χαλκογραφία)", *Επτανησιακή Φύλλα* 15 (1989) 54-56.

131) Β. Αθανασόπουλος, "Ένα νεοελληνικό δείγμα του γοτθικού και του grotesque. Σχόλιο στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*", ό.π., 171-184.

132) Βαρβάρα Μεταλληνού, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα Άγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του N. Tommaseo*, Αθήνα, Δόμοι, 1986. Βλ. και παραπάνω στη σημείωση 91.

133) Ο συσχετισμός μεταξύ του Σολωμού και του Βούλγαρος ποιητή Χρίστο Μπότεφ, που επιχειρεί ο Γ. Μότσιος : "Σολωμός και Μπότεφ", *Δωδώνη*, 19 (1990) [=Αφιέρωμα στη μνήμη του Ιωάννη Καμπίτση], είναι ανισοβαρής.

134) R. Beaton, "Ο Σολωμός ρομαντικός: Οι διάκειμενικ σχέσεις του *Κρητικού* και του *Πόρφυρα*", *Ελληνικά*, 40 (1989), 132-147.

135) Δ. Αγγελάτος, "Προς μια Συγκριτική Ποιητική: Η περίπτωση των "μικτών" λογοτεχνικών ειδών. Η *Γυναίκα της Ζάκυθος* (1826-1832) του Δ. Σολωμού - Les chants de Maldoror (1867-1870) τ

Lautréamont", *Σύγκριση / Comparaison*, 1 (1989), 49-58.

136) Γ. Κεχαγιόγλου, "Ο Σολωμός και η προσολωμική νεοελληνική λογοτεχνία: Προτάσεις για έρευνα" : *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ...*, 17-32.

137) Α. Μπελεζίνης, "Ένα λανθάνον σολωμικό όνειρο του Οδυσέα Ελύτη", *Σπείρα*, νέα σειρά, 1 (1990), 150-160.

138) Δ. Αγγελάτος, "Εικαστικές πρακτικές στην ποίηση: Η περίπτωση των versets (Δ. Σολωμός- A. Bertrand)" : *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ...*, 43-52.

139) Για τους όρους "στιχόμορφη παράγραφος" και "παράγραφος", που προτάθηκαν για την απόδοση του verset στα ελληνικά, βλ. Άννα Κατσιγιάννη, "Μορφικές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική ποίηση του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα (Συνοπτικό διάγραμμα)", *Παλίμψηστον*, 5 (1987), 157-184· για ζητήματα γύρω στο verset, βλ. αναλυτικά : D. Angelatos, "La Femme de Zante". Οευντε..., 122-154.

140) Δ. Αγγελάτος, "Τρόπος (Modo) ή Είδος; Ερμηνευτική προσέγγιση του προβλήματος των λογοτεχνικών ειδών στο έργο του Δ. Σολωμού": *Πρακτικά Δέκατου ...*, 28-43.

141) Ικανό ενδιαφέρον παρουσιάζει, αν και σύντομη, η μελέτη του Γ. Αντωνόπουλου, *Κεφάλαιον φιλοσοφίας νεοελληνικού πνεύματος*, Αθήνα, 1965, 68 κ.εξ.

Βλ. και την εκτενή, πλην άνιση, μελέτη του Β. Αθανασόπουλου, "Φως-σώμα. Φως και υπερβατική σωματικότητα στο ποιητικό τοπίο του Σολωμού", *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.*, 28 (1979-1985), 249-297, και την προσέγγιση του Σ. Μιχαήλ, "Mysterium magnum revelans se ipsum": *Πρακτικά Δέκατου ...*, 44-61· η μονογραφία του Δ. Λιαντίνη (*Χάσμα σεισμού. Ο*

φιλοσοφικός Σολωμός, Αθήνα, 1979), μένει, τουλάχιστον ως προς τους βασικούς αρμούς της, μεθοδολογικά μετέωρη.

142) Γ. Θέμελης, *Ο Σολωμός αναμεσά μας. Αναζήτηση της αληθινής ανθρώπινης φύσης*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, 1971.

143) "Διαρκώς φτάνουμε στο ίδιο δίλημμα, στο τραγικό ασυμβίβαστο. Με ποιο τρόπο η ποιητική πράξη θα κινηθεί επάνω σ' ένα τέτοιο αντινομικό μεταίχμιο. Το ίδιο κρίσιμο σημείο κοιταγμένο από τη μεριά της εφαρμοσμένης Αισθητικής, το ίδιο πνευματικό πρόβλημα, παίρνει όψη αισθητικού προβλήματος και σαν τέτοιο αντιμετωπίζεται μέσα στο έργο. Ο αγώνας του Σολωμού είναι πώς να το λύσει ως ποιητής που ενεργεί, όχι ως διανοητής που το σκέπτεται. Το δράμα του είναι αισθητικό, της μορφής του έργου, με την ουσιαστική σημασία, θέλω να πω της δημιουργίας του έργου, και όχι μόνο στην όψη του", ό.π., 13.

144) Βλ. ιδιαίτερα τη ρητή διατύπωση του δεύτερου στο: "Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως" (1859): *Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά Στάη - Πόλυά - Ζαμπελίου*, επιμέλ. Α. Θ. Κίτσου- Μυλωνά, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980, 177 [Ανατύπωση πρώτων εκδόσεων].

145) Στ. Ροζάνης, "Το δαιμονιακό ύψιστο" (1976): *Σπουδές στον Διονύσιο Σολωμό*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1982, 9-62 : 14.

Σε ανάλογο ερμηνευτικό πλαίσιο κινούνται και οι ακόλουθες εργασίες: α'. Θ. Παπαθανασόπουλος, "Το ταραγμένο βάθος. Η *Γυναίκα της Ζάκυθος* και η νέα ποίησή μας", *Νέα Εστία*, 104 (Χριστούγεννα 1978), 123-125, β'. Ε. Ν. Πλατής, "Η *Γυναίκα της Ζάκυθος*", *Τετράδια Ευθύνης* ..., 89-106, γ'. Π. Χρονάς, "Η διπλή μοίρα", ό.π., 119-124, δ' Χρ. Μαλεβίτσης, "Ο μυστικός πυρήνας της ποίησης του Σολωμού", ό.π., 61-

77 και ε'. Ν. Ορφανίδης, "Οράματα και Θάματα ή ο μυστικός λόγος του Διονύσιου Σολωμού - Σημειώσεις στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*", ό.π., 153-159.

146) Στ. Ροζάνης, *Η αισθητική του αποσπάσματος. Μια κριτική προσέγγιση στον "Λάμπρο" του Σολωμού*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1985.

147) Στ. Ροζάνης, "Υστερόγραφο για τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*" : *Σπουδές* ..., 113-127· βλ. όμως και τις μελέτες του ίδιου : *Διονύσιος Σολωμός. Ιστορική αίσθηση και πράξη στο έργο του*, Αθήνα, Ύψιλον, 1988 και "Διονύσιος Σολωμός: Τα όρια της εσωτερικής εξορίας": *Πρακτικά Δέκατου* ..., 178-184. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί εδώ και η μελέτη του Μ. Μαρκίδη: "Οι μεγάλες ουσίες": *Εμμονες ιδέες*, Αθήνα, Ύψιλον, 1990, 9-19.

148) Π. Καραβίας, "Ο Σολωμός στην ενότητα του" (1978): *Οκτώ μορφές*, Αθήνα, Ίκαρος, 1979, 11-52· βλ. του ίδιου: *Ο Σολωμός και η αναγωγή στο ουράνιο*, Αθήνα, Εστία, 1977.

149) Θ. Τζούλης, "Το μητρικό μορφοειδωλο στο έργο του Σολωμού": *Πρακτικά Δέκατου* ..., 248-269.

150) Σ. Καψάσκης, *Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του Διονύσιου Σολωμού (1818-1838)*, Αθήνα, Κέδρος, 1991.

151) Ε. Καψωμένος, *Η σχέση ανθρώπου - φύσης στο Σολωμό*, Χανιά, 21979 [= "Καλή' ναι η μαύρη πέτρα σου". *Ερμηνευτικά* ..., 37-112.]

152) Ε. Καψωμένος, "Ο "Πειρασμός" των "Ελεύθερων Πολιορκημένων" (Σχέδ. Γ' απόσπ. 6-7). *Ερμηνευτική δοκιμή*, (Πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ρέθυμνο, 1979 [=ό.π., 113-152].

153) Βλ. αναλυτικά : A.J.Greimas, *Sémantique structurale*.

Recherche de méthode, Παρίσι, Larousse, 1966, και του ίδιου: *Du s*
Essais sémiotiques, Παρίσι, Seuil, 1970. Εξαιρετικά χρήσιμο για
 ανάλυση που προτείνει ο A.J.Greimas είναι το : A.J.Greimas - J.Coupe
Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage, τόμ.
 Παρίσι, Hachette, 1979/1986.

154) Ε. Καψωμένος, "Καλή' ναι η μαύρη πέτρα σου". *Ερμη*
τικά ..., 27-36.

155) Ε. Καψωμένος, "Φως που πατεί χαρούμενά τον 'Αδη
 το Χάρο". Ερμηνευτική συμβολή στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*
 Σολωμού", *Δωδώνη*, 14 (1985), 193-202 [=ό.π., 153-165]

156) Ε. Καψωμένος, "Καλή' ναι η μαύρη πέτρα σου". Το σολα
 κό κείμενο ως "σημαίνουσα πρακτική"· συντομευμένη μόρφή της εκ
 σίας αυτής (: "Το σολωμικό κείμενο ως "σημαίνουσα πρακτική"
Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ..., 53-59 [=ό.π., 167-200]

157) Ε. Καψωμένος, "Το ερμηνευτικό πρόβλημα της σολωμι
 ποίησης και οι σημερινές συντεταγμένες του", *Σπείρα*, 2 (1991), 40-51
 ό.π., 9-36]

158) P. Mackridge, "Time out of Mind : The Relationship Betw
 Story and Narrative in Solomos The Kretan ", *Byzantine and Mod*
Greek Studies, 9 (1984-1985), 187-208.

159) Βλ. σχετικά στα βιβλία του G.Genette, *Figures III*, P
 Seuil, 1972, και: *Nouveau discours du récit*, Παρίσι, Seuil, 1983.

160) D. Angelatos, "La Femme de Zante" *Oeuvre ...*, 25-50,
 και εξ. βλ. ακόμα τη μελέτη μας στα ελληνικά, που συνοψίζει τις θέ
 αυτής της διδακτορικής διατριβής: "Ειδολογικές "αποσκιρτήσεις"
 αφερεγγυότητα ενός "πεζογραφήματος": Ο στίχος και ο ρυθμός του
Γυναίκα της Ζάκυθος του Δ.Σολωμού", *Διαβάξω*, 213 (1989), 44

καθώς και την εργασία του γράφοντος : "Για την *Γυναίκα της Ζάκυθος*
 του Δ. Σολωμού", *Περίπλους*, 9-10 (1986), 31-34.

Ας σημειωθεί εδώ και η δομικής ευρύτερα, κατεύθυνσης εργασία
 του Ι.- Κ. Κολυβά, "Αισθητικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στη
Γυναίκα της Ζάκυθος του Δ.Σολωμού", *Διαβάξω*, 213 (1989), 52-61.

161) Βλ. ενδεικτικά : R.Jakobson, "Poésie de la grammaire et
 grammaire de la poésie" (1968) - "Le parallélisme grammatical et ses
 aspects russes" (1966): *Questions de poétique*, Παρίσι, Seuil, 1973, 219-
 233 και 234-279.

162) Δ. Αγγελάτος, "Αναφορικός - αυτοαναφορικός λόγος.
 Παράλληλη ανάγνωση του ιστορικού και του λογοτεχνικού - ποιητικού
 κειμένου: Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους* - Διονύσιος Σολωμός:
Η Γυναίκα της Ζάκυθος", *Περίπλους*, 11 (1986), 151-153.

163) Ν. Καλταμπάνος, "Η στιγμή του αποκαλυπτικού ύψιστου
 στον *Κρητικό* του Σολωμού", *Λόγον Χάριν*, 1 (1990), 95-126.

164) Βλ. παραπάνω στη σημείωση 73.

165) Για έναν απολογισμό και ένα σύντομο σχετικό διάγραμμα,
 βλ.: Ε. Καψωμένος, "Η σημειολογική προσέγγιση της λογοτεχνίας στην
 Ελλάδα": *Πρακτικά Δεύτερου Συμπόσιου Ποίησης* (Πανεπιστήμιο
 Πατρών 2-4.7.1982), Αθήνα, Γνώση, 1983, 189-210.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δημήτρης Αγγελάτος

Ρέθυμνο